

ЮРІЙ СЛАВІК

**ШЛЯХ ДО АУШВІЦУ:
ГОЛОКОСТ НА ЗАКАРПАТТІ**

**Дніпро
2017**

УДК 94:341.485(=411.16)](439:477.8)"1938/1944
С 47

УКРАЇНСЬКА
БІБЛІОТЕКА
ГОЛОКОСТУ

**Рекомендовано до друку
Всеукраїнською Академічною радою «Ткума»**

С 47 Славік Ю. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. – Дніпро:
Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. – 156 с.

ISBN 978-966-383-983-7

Дослідження присвячене трагічній долі десятків тисяч закарпатських євреїв у роки Другої світової війни. У книзі висвітлено основні напрямки угорської антиєврейської політики, яка реалізовувалася в межах сучасного Закарпаття протягом 1938–1944 рр. та становище місцевої громади в умовах владних обмежень. Окремо розглянуто перебіг знищення закарпатських євреїв навесні 1944 р. Значну увагу приділено аналізу антисемітської інформаційної кампанії, яка велася в регіоні протягом досліджуваного періоду та впливу пропаганди на суспільну поведінку населення в період депортацій 1944 р. У контексті антиєврейської політики показано становище іншої дискримінованої в роки угорського панування меншини краю – ромів.

Монографія розрахована на науковців, студентів, вчителів історії та всіх, хто цікавиться історією Голокосту та минулим Закарпаття.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Офіцинський Р. А. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Пагіря О. М. – кандидат історичних наук, науковий співробітник з видавничої діяльності Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору» (м. Львів)

ISBN 978-966-383-983-7

УДК 94:341.485(=411.16)](439:477.8)"1938/1944

© Славік Ю., 2017.
© Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»), 2017.
© ПП «Ліра ЛТД», 2017.

Шановні друзі!

Пропонуємо Вашій увазі нове видання з серії «Українська бібліотека Голокосту» – дослідження молодого ужгородського історика, к.і.н., Юрія Славіка. Ця книга доповнює ряд регіональних досліджень з історії Голокосту в Україні, в різний час опублікованих Інститутом «Ткума». Монографія присвячена маловідомому для вітчизняних читачів аспекту історії Голокосту в Україні – репресивній політиці щодо євреїв Закарпаття, яку провадила влада Королівства Угорщина за часів правління М. Горті, та трагедії депортацій до таборів смерті, організованих політичними наступниками регента.

Основою книги стали матеріали кандидатської дисертації Юрія Славіка «Репресивна політика Угорщини на Закарпатті (1938–1944 рр.)», успішно захищеної у червні 2016 р. Для даного видання автор доповнив та розширив текст. Публікуючи дослідження, редакція зберігала авторський стиль.

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума».

Вступ

Заселення євреями теренів сучасного Закарпаття бере свій початок від XVI ст. У другій половині XVIII ст., завдяки толерантній національній політиці австрійської влади, відбувається хвиля масового переселення до регіону євреїв із неспокійної Речі Посполитої. Якщо в 1785 р. у заселених русинами північно-східних комітатах Угорщини проживало 2 тис. євреїв, то в 1850 р. у межах історичного Підкарпаття їхня кількість зросла до 40 тис., що становило близько 10% населення. Переважна більшість переселенців були вихідцями із сусідньої Галичини і Поділля та належали до хасидів.

На момент встановлення угорської влади у березні 1939 р., єврейська громада краю була однією з найчисельніших національних меншин регіону. За переписом 1930 р. в межах Підкарпатської Русі (*адміністративно-територіальна одиниця у складі Чехословацької республіки, кордони якої майже співпадали із сучасною Закарпатською областю – Ю. С.*) проживало 102 542 особи іудейського віросповідання, що у відсотковому співвідношенні складало близько 14% населення регіону. Понад дві третини представників єврейської громади краю проживали у сільській місцевості і, зазвичай, займалися землеробством та ремеслами, що контрастувало із традиційним стилем життя євреїв інших регіонів Європи.

Євреї становили вагомий відсоток населення у 37 містах та селищах краю: Ужгород – 30%, Хуст – 17%, Іршава – 36%, Солотвино – 44% та ін. Духовним та культурним центром громади було м. Мукачево, в якому проживала найчисельніша спільнота регіону. Станом на 1930 р. вона нараховувала 11 313 іудеїв (43% населення міста). Загалом, напередодні війни в межах краю діяло понад 30 синагог, а молитовні дома знаходилися в усіх великих селах, де проживало понад 10 дорослих чоловіків-євреїв. Громадами утримувалися хедери, громадські дома, школи для незабезпечених дітей.

Євреї Закарпаття вели досить активне громадсько-політичне життя в роки Чехословацької республіки, користуючись її демократизмом та

Ужгородська синагога, 1920–1930-ті рр.

політичним плюралізмом. У міжвоєнний період у межах регіону почав поширюватися сіоністський рух. Проте більшість єврейського населення напередодні угорської окупації залишалася відданою хасидизму, не сприймаючи модерністський національний рух та маючи суспільно-політичні організації. Із приблизно 30 загальнодержавних та регіональних партій, які діяли на Підкарпатській Русі, 4 були єврейськими. Крім того, євреї брали активну участь у діяльності провладних партій (Аграрної та Соціал-демократичної) й склали основу активу місцевої Комуністичної партії,

яка мала найбільшу підтримку на парламентських виборах серед місцевого населення, зокрема, і в середовищі єврейської громади.

Загалом, чехословацький період більшість євреїв, які пережили Голокост, згадували із неприхованим пієтетом, вказуючи на демократизм і толерантність урядової політики щодо національних питань, всебічні можливості розвитку для єврейської громади, а також відсутність антисемітизму як на державному, так і на побутовому рівні. Чеський письменник (єврей-вихрест) Іван Ольбрахт влучно зазначив про відносини місцевого русинського/українського та єврейського населення міжвоєнного Закарпаття:

Релігійної ненависті не знають, а якщо й сміється русин із єврея, що той не їсть сала, обідає у шапці, а в п'ятницю ввечері з доброго дива палить дороги свічки, то сміється без усякої злоби і не від злого серця. А якщо собі єврей і дивиться з погордою на русина через те, що той молиться до огидно страченої людини, а жінку (подумайте, жінку!), що стоїть на півмісяці, вважає божеством, то ця погорда тільки абстрактна¹.

Проте, спокійна ситуація різко змінилася наприкінці 1930-х рр. Внаслідок рішень Віденського арбітражу в листопаді 1938 р. та окупації Карпатської України в березні 1939 р. Закарпаття повернулося під владу Угорщини, яка після поразки у Першій світовій війні всіляко намагалася відновити свої історичні кордони.

Повернення регіону до складу Угорського королівства ознаменувало відступ від багатьох досягнень в економіці та розвитку демократії, які Закарпаття отримало у попередній міжвоєнний період. Особливо нові зміни були відчутні у сфері національної політики, яку реалізував угорський уряд на новонабутих землях. Одним із атрибутів нової політики стало її антисемітське спрямування. Це контрастувало із попереднім періодом угорського правління до 1918 р., коли євреї мали сприятливі, стимульовані державою, можливості для свого розвитку.

Угорщина, очолювана консервативними політичними силами, після розпаду Австро-Угорської імперії зберегла монархічний устрій. Однак засади внутрішньої політики були значно змінені, тепер вони часто диктувалися зовнішніми обставинами. Значний вплив був, зокрема, з боку

Німеччини, з якою Угорщина протягом усього міжвоєнного періоду налагоджувала дружні відносини, особливо після встановлення нацистської влади в Берліні. Угорське королівство, яке прагнуло повернути втрачені землі після поразки у Першій світовій війні, намагалася йти в авангарді німецьких як зовнішніх, так і внутрішньополітичних ініціатив. Крім того, у самій Угорщині в міжвоєнний період сильно розвинулися антисемітські настрої. Багато в чому вони були зумовлені коротким періодом існування Угорської Радянської Республіки на чолі з євреєм-комуністом Б. Куном, яку значна частина угорського політикуму вважала «єврейською змовою», як і весь комуністичний інтернаціональний рух загалом. Існування Угорської Радянської Республіки протягом березня-серпня 1919 р. та «червоний терор», що розгорнула радянська влада у згаданий період, вважалися тими причинами, які підірвали угорську державність та частково призвели до підписання Тріанонської угоди 1920 р., яку вважали «національною трагедією для угорського народу». Після поразки комуністів, Угорщиною пронеслися єврейські погроми, в результаті яких постраждало близько 2 тис. осіб.

Із відновленням монархії та встановленням регентства адмірала Міклоша Горті в Угорщині були на офіційному рівні реалізовані перші антиєврейські заходи. Зокрема, у 1921 р. урядом Пала Телекі був прийнятий антисемітський закон «Numerus Clausus», який значно обмежив кількість студентів кожної національності (*до уваги брався відсоток від загальної кількості населення – Ю. С.*). Незважаючи на те, що в самому законі жодного разу не було згадано про расову дискримінацію чи вжито слово «євреї», впровадження даних законодавчих норм, в першу чергу, вдарило саме по євреям. Даний закон порушив основний принцип рівності громадян, який хоч і не без проблем, але впроваджувався в Угорщині з кінця XIX ст. Він також заклав духовно-політичне підґрунтя для суворіших розпоряджень, спрямованих на обмеження прав євреїв, які набули своїх чітких форм вже у другій половині 1930-х рр. Із входженням південної частини Підкарпатської Русі до складу Угорщини у листопаді 1938 р., для євреїв

1. Ольбрахт І. Микола Шугай, розбійник / Пер. з чес. – Ужгород: Карпати, 1990. – С. 32–33.

розпочалася довготривала смуга випробувань, що поставила місцеву громаду на межу виживання.

Хронологічно межі даного дослідження охоплюють період з 1938 р. до 1944 р. Вибір нижньої хронологічної межі пояснюється тим, що згідно з Віденським арбітражем листопада 1938 р. південь Підкарпатської Русі увійшов до складу Угорського королівства, після чого в межах регіону поширюється дія так званого «І антиєврейського закону». Визначення верхньої хронологічної межі обумовлюється закінченням угорського панування на Закарпатті у жовтні 1944 р.

Територіальні межі дослідження в історичній ретроспективі охоплюють адміністративно-територіальну одиницю (регентський комісаріат), що у складі Королівства Угорщина мала офіційну назву «Підкарпатська територія» (скорочено «Підкарпаття»), і територію комітатів Берег, Угоча, Унг, Мараморош, які переважно збігаються з теренами сучасної Закарпатської області України. Тому для чіткої просторової ідентифікації досліджуваного регіону вживаємо сучасну історико-географічну назву «Закарпаття». Проте, в окремих випадках, зокрема при цитуванні джерел, будемо використовувати й інші офіційні та неофіційні назви регіону чи окремих населених пунктів, які вживалися у згаданий період.

Адміністративно-територіальний поділ сучасного Закарпаття у складі Угорського королівства (1939–1944 рр.)

Джерело: Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон: Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року). – Ужгород: Поліграфцентр «Піра», 2014. – С. 135; зі змінами.

Історіографія проблеми

Голокост не без підстав вважається однією з найбільш досліджених тем, пов'язаних із Другою світовою війною. Обумовлено це і політикою багатьох держав, в яких через вивчення історії Голокосту, як екстремального прикладу масового знищення людей за їхню етнічну приналежність, здійснюється виховання молоді в дусі міжетнічної та міжрелігійної толерантності, неприйняття всіх форм ксенофобії, дискримінації й расизму. Проте, в радянський час тема Голокосту, як окремої історичної події, не була у полі зору дослідників. Це обумовлювалося інтернаціоналістичним підходом влади до наслідків війни, згідно якого людські втрати внаслідок Голокосту розглядалися як загальні демографічні втрати населення СРСР. Така тенденція вповні відобразилася і в краєзнавчій науковій літературі. Зокрема, у колективній праці провідних регіональних дослідників історії Закарпаття в роки Другої світової війни² взагалі жодним словом не згадано про переслідування євреїв угорською владою. Зазначимо, що радянський підхід замовчування або уникнення теми Голокосту був притаманний навіть і пострадянським дослідженням історії краю. Яскравим прикладом цього є фундаментальна праця російського дослідника А. Пушкаша, присвячена історії Закарпаття 1918–1945 рр.³ В анотації до монографії автор зазначає: «*Большое внимание уделено судьбам многочисленного населения, проживавшего в Закарпатье при различных властях и режимах*», проте при висвітленні подій 1938–1944 рр. доля єврейського населення регіону взагалі не розглянута.

Нові можливості вивчення дана проблематика отримала із проголошенням Україною незалежності та лібералізацією державної політики в гуманітарній сфері. Із середини 1990-х рр. в українській історіографії з'являються численні краєзнавчі розвідки та ґрунтовні дослідження, які висвітлювали

2. Довганич О. Закарпаття в роки війни / О. Довганич, З. Пашкуй, М. Троян. – Ужгород: Карпати, 1990. – 172 с.

3. Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918–1945 / А. Пушкаш; Институт славяноведения РАН. – Москва: Изд-во «Европа», 2006. – 546 с.

події Голокосту по всій окупованій території України. Проте, серед десятка комплексних праць та збірників документів, присвячених історії Голокосту в межах України, відомості про трагедію євреїв Закарпаття або відсутні, або цій темі присвячена незначна інформація оглядового характеру⁴, інколи із певними неточностями.

Вивчення проблеми Голокосту на Закарпатті набуває незначного розвитку в перші роки незалежності України і в працях місцевих істориків. На противагу радянському періоду, у першому пострадянському колективному виданні, присвяченому періоду угорської влади на Закарпатті 1938–1944 рр., вже з'являються згадки про знищення євреїв регіону. Подана інформація базувалася переважно на звітах післявоєнної радянської «Надзвичайної комісії з розслідування злочинів мадярсько-німецьких окупантів», а також нечисленних статтях регіональної періодики 1938–1944 рр.⁵

У 1997 р. світ побачила монографія професора Р. Офіцинського, присвячена політичному становищу регіону у складі Угорщини в 1939–1944 рр.⁶ Дослідником з нового ракурсу розглянуто широкий аспект заполітизованих у попередню епоху проблем історії краю даного періоду. Окремий розділ монографії було присвячено антисемітській політиці угорського уряду в межах Закарпаття. У крайовій історіографії це, фактично, одна із перших спроб розглянути становище євреїв Закарпаття в роки війни, акцентуючи увагу не тільки на подіях трагічного 1944 р., але й на здійснених угорським урядом антисемітських заходах в регіоні, починаючи з окупації краю у березні 1939 р.

Також, у контексті нашого дослідження варто відзначити працю ужгородського історика права І. Мазурка⁷, у якій вперше з юридичної точки

4. Див: Хонигсман Я. Катастрофа еврейства западной Украины. Евреи восточной Галиции, западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг. / Я. Хонигсман. – Львов, 1998. – 352 с.: ил.

5. Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945) / Ред. кол.: І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп: історія. – Ужгород: вид. «Закарпаття», 1995. – 665 с.

6. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944) / Р. Офіцинський / Передм. В. Задорожного. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.

7. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с.

зору зроблена деталізована спроба характеристики угорського державного режиму в регіоні, стану дотримання громадянських та політичних прав місцевого населення. Значну увагу дослідник приділив аналізу владних обмежень прав єврейської громади краю, як одному із найжорсткіших проявів утисків за національною приналежністю.

Продуктивно у вивченні угорської національної політики на Закарпатті протягом 1939–1944 рр. працював закарпатський історик Ласло Брензович⁸. Проте, основний акцент автора зосереджений на ставленні влади до етнічної більшості регіону – русинів, а також до українського національного руху в регіоні. Незначного розвитку у роботі набуло питання відношення угорської влади до єврейської громади краю, яке розглядається досить поверхово і, переважно, в контексті депортацій 1941 та 1944 рр.

На відміну від української історіографії, більшого розвитку історія Голокосту закарпатських євреїв набула у працях зарубіжних істориків. Серед іноземних текстів на увагу заслуговують ґрунтовні дослідження визнаного американського дослідника Голокосту в Угорщині Рендольфа Брехема⁹, в яких детально описані передумови та перебіг Голокосту в країні протягом 1938–1944 рр. Його головна праця «Політика геноциду: Голокост в Угорщині», яка вперше була видана у 1981 р., витримала три перевидання і вважається основоположною для багатьох дослідників у вивченні різних аспектів єврейського життя на територіях, що входили до складу Угорщини в роки війни. Варто відзначити, що сам дослідник, який є родом із території сучасної Румунії, пережив Голокост, відбуваючи примусову трудову повинність в угорських військових формаціях протягом 1943–1945 рр. Серед інших досліджень, пов'язаних із темою Голокосту в Угорщині, варто згадати працю ізраїльського науковця Р. Патаї¹⁰ та

8. Brenzovics L. Nemzetiségi politika a vizsacsatolt Karpataljan 1939–1944 / L. Brenzovics. – Ungvar: Karpataljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010. – 204 o.

9. Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary / L.R. Braham. – Detroit: Wayne State University Press, 2000. – 321 p.

10. Patai R. The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology / R. Patai. – Detroit: Wayne State Univ. Press, 1996. – 730 p.

колективне науково-документальне англomовне видання угорських істориків З. Вагі, Л. Чоза та Г. Кадара¹¹.

Нечисленними працями в закордонній історичній науці, що стосуються становища єврейської громади карпатського регіону першої половини ХХ ст. є дослідження ізраїльських істориків Й. А. Єлінека¹² та Р. Сігала¹³, канадського дослідника П.-Р. Маґочія¹⁴ та угорського історика Т. Шторка¹⁵. Ґрунтовно в цьому напрямку працювали ізраїльські історики, які вперше розглянули ряд важливих питань, пов'язаних із Голокостом на Закарпатті, а саме: функціонування угорських антиєврейських законів в межах регіону, діяльність єврейських рад, взаємовідносини єврейського та неєврейського населення регіону. Сильною стороною даних монографій є значне залучення усної історичних матеріалів, свідчення яких, щоправда, не завжди підтверджуються документально. Суперечливою, зокрема, є теза Й. А. Єлінека про складне становище євреїв регіону в період автономної Карпатської України, владу якої дослідник називає антисемітською. Аргументація такої тези базується, переважно, на окремих свідченнях, у яких вказується, що євреї відчували певну небезпеку з боку загонів напівофіційної військової організації Карпатської Січі, але чіткого доказу антисемітської спрямованості уряду Августина Волошина так і не наведено.

Чи не єдиним суттєвим питанням в історіографії Голокосту в Угорщині, яке є дискусійним серед дослідників, – це питання участі та впливу регента Угорщини М. Горті і його соратників на формування державної

11. Vági Z. The Holocaust in Hungary: Evolution of a Genocide / Z. Vági, L. Csósz, G. Kádár. – Plymouth: AltaMira Press, 2013. – 504 p.

12. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948) / А. Й. Елинек; пер. с англ. М. Егорченко, С. Гурбича, Э. Гринберга, при участии С. Беленького, О. Клименко; фотоматериалы и карты П.-Р. Маґочі; ред. рус. текста В. Падык. – Ужгород: Изд-во В. Падыка, 2010. – 498 с.

13. Segal R. Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945 / R. Segal. – Stanford: Stanford Univ. Press, 2016. – 232 p.

14. Маґочій П.-Р. Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис / П.-Р. Маґочій. – Ужгород: вид. В. Падыка, 2005. – 27 с.

15. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті / Т. Шторк // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – С. 213–224.

антиєврейської політики, що була здійснена протягом 1920–1945 рр. та депортацій євреїв із території Угорщини в 1941 та 1944 рр. Важливими для розуміння цієї проблеми є праці Б. Желіцкі¹⁶, Т. Сакмістера¹⁷, Б. Аблончі¹⁸ та Е. Рабиновича¹⁹. Головні висновки дослідників полягають в тому, що до моменту німецького вторгнення в Угорщину у березні 1944 р. позиція частини високопоставлених угорських політиків та регента М. Горті все ж сприяла відносній безпеці угорських євреїв в умовах тогочасного загальноєвропейського становища єврейства.

Окремі аспекти антиєврейських заходів в межах регіону висвітлено у дослідженнях: Р. Офіцинського²⁰, Я. Сабо²¹ та Ч. Штенге²² – залучення євреїв Угорщини до примусової праці; Й. Кобаль²³, Р. Офіцинського²⁴, К. Фроджімовіч²⁵ – особливості Голокосту у 1944 р. в Ужгороді та Закарпатті; Л. Каршай²⁶ – питання можливості уникнення євреями депортацій 1944 р.;

16. Желицки Б. Регент Миклош Хорти (1868–1957) / Б. Желицки // Новая и новейшая история. – Москва, 1996. – № 2. – С. 173–196; № 3. – С. 185–213.

17. Sakmyster T. Hungary's admiral on horseback. Miklosh Horthy, 1918–1944 / T. Sakmyster. – New York: Columbia University Press, 1994. – 476 p.

18. Ablonczy B. Pal Teleki (1874–1941). The of a controversial Hungarian politician / B. Ablonczy. – New Jersey: Boulder, CO: Social Science Monographs, 2006. – 338 p.

19. Рабинович Э. Спасение евреев Будапешта [Электронный ресурс] / Э. Рабинович. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2014/Starina/Nomer1/ERabinovich1.php>

20. Офіцинський Р. Примусова праця на Закарпатті 1939–1944 років очима «живої історії» / Р. Офіцинський // У Рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд., підг. текстів, комент., прим. О. Грицака, Р. Офіцинського. – Ужгород: ІВА, 2013. – С. 8–34.

21. Szabó J. Kárpáterdítés 1940–1944 / J. Szabó. – Budapest: Pillangó Kiadó, 2015. – 332 old.

22. Stenge Cs. Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat / Cs. Stenge // Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig / Szerkesztette: Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel. – Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013. – О. 249–256.

23. Кобаль Й. Анатомія ужгородського Голокосту / Й. Кобаль // Срібна Земля-Фест. – 2007. – № 46 (601). – С. 11.

24. Офіцинський Р. Голокост на Закарпатті тривав 52 дні // Новини Закарпаття. – 2014. – 19 квітня. – С. 20.

25. Frojmovic K. Gettósítás és deportálás 1944-be / K. Frojmovic // Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig / Szerkesztette: Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel. – Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013. – О. 257–264.

26. Karsai L. Could the Jews of Hungary have survived the Holocaust [Електронний ресурс] / L. Karsai. – Режим доступу: <http://web.ceu.hu/jewishstudies/yb04/06Karsai.pdf>

О. Довганича²⁷ – нелегальний перетин євреїв угорсько-радянського кордону (1939–1941 рр.); М. Ваків²⁸ – функціонування угорського антиєврейського законодавства в межах Закарпаття.

Чільне місце у вивченні регіонального аспекту геноциду ромів у період угорської влади 1939–1944 рр. належить дослідникам А. Адаму, Ю. Зейкану, Є. Навроцькій. Їхня колективна праця «Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття»²⁹ є чи не єдиним ґрунтовним дослідженням антиромської політики на Закарпатті згаданого періоду. У ньому зібрано значний емпіричний матеріал – усні свідчення місцевих ромів, які пережили геноцид. Серед закордонних праць, у яких детально розглянуто питання ромського геноциду в Угорщині, є праці Д. Кенріка та Г. Паксона³⁰, Й. Боршоні³¹ та дослідників Б. Лутц і Д. Лутц³².

Таким чином, історія Голокосту на Закарпатті у якості окремого об'єкту практично не знайшла свого вивчення в українській історіографії, як на загальнодержавному, так і регіональному рівні. Здебільшого дана тема представлена в зарубіжній історіографії, в працях ізраїльських, американських та угорських дослідників, але звернення до неї мають епізодичний характер, і, переважно, розглядається вона у контексті історії Голокосту на всій території Угорщини.

27. Довганич О. Євреї в роки війни: переслідування і трагічні долі / О. Довганич // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падыяка, 2004. – С. 139–143.

28. Ваків М. Угорські антиєврейські закони та їх прояви на Закарпатті (1920–1942 рр.) / М. Ваків // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Говерла, 2008. – Вип. 21. – С. 112–116.

29. Адам А. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття / А. Адам, Ю. Зейкан, Є. Навроцька. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуши, 2006. – 146 с.

30. Кенрик Д. Цыгане под свастикой / Д. Кенрик, Г. Паксон. – М.: Текст, 2001. – 205 с.

31. Bársony J. Pharrajimos – The Fate of the Roma in Hungary during the Holocaust / J. Bársony. – New York: Idebate Press Press, 2008. – 65 p.

32. Лутц Б. Д. Цигани як жертви Голокосту [Електронний ресурс] / Б. Д. Лутц, Д. М. Лутц. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/325-brenda-devis-lutts-dzheims-m-lutts-tyhany-ia-k-zhertvy-holokostu>

Джерельна база дослідження

Основний масив архівних матеріалів, на яких базується дане дослідження, зберігається у фондах Державного архіву Закарпатської області (далі – ДАЗО) у м. Берегово та м. Ужгород. Більшість залучених архівних джерел умовно можна розділити на три категорії:

- звіти угорських силових структур (контррозвідка, жандармерія, прикордонна поліція, військові відомства), які вели спостереження за суспільно-політичним життям регіону;

- розпорядження місцевих органів влади, які стосувалися життєдіяльності єврейської громади;

- післявоєнні звіти радянської «Надзвичайної комісії про встановлення збитків, нанесених угорським урядом Закарпатській Україні під час окупації».

Цікавим є фонд Ужгородського відділу контррозвідки, що містить документи, які детально висвітлюють один із видів залучення євреїв до виконання примусових робіт. Наприклад, у 4-й справі згадуваного фонду подані звіти агентів розвідки, які доповідали про втечі солдат із єврейських робітничих рот, що дислокувалися в районі селища Ясіня впродовж 1940–1941 рр.³³ Ці робітничі загони були задіяні на будівництві укріплених ліній на кордоні з СРСР. Крім розгляду причин і наслідків втеч, у цих звітах детально описані кількісні і якісні характеристики дислокованих загонів, їхні виробничі норми та побут, що дозволило дослідити специфіку військової трудової мобілізації єврейського населення країни.

У фонді 3223 партійного архіву «Закарпатського обкому Компартії України» вміщені два розширені звіти угорської прикордонної поліції в м. Ужгороді, де є зведені дані з місцевих відділень поліції регіону за період

33. ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 4. – Донесення агентів про відмову населення військової служби від роботи в трудових таборах і перехід їх в СРСР. – 23 арк.

із жовтня 1941 р.³⁴ до березня 1942 р.³⁵ Дані звіти показують динаміку нелегальних повернень закарпатських євреїв після першої депортації, здійсненої у 1941 р. та реакцію на них силових структур. Радянська група джерел представлена, переважно, статистичними даними про втрати Закарпаття в роки війни, упорядкованими у перші повоєнні роки. Важливим є те, що радянськими слідчими було виокремлено людські та матеріальні втрати єврейського населення³⁶ і подані описи окремих гетто в межах регіону³⁷.

У дослідженні також використані документи із Національного архіву Чеської Республіки в м. Прага, які вперше введені до наукового обігу. Так, зокрема, в одному з фондів Міністерства внутрішніх справ чехословацького уряду в екзилі окремо подані відомості про становище закарпатських євреїв під угорською владою в досліджуваній період. Ця інформація переважно базувалася на публікаціях тогочасної угорської преси та свідченнях окремих місцевих інформаторів. Основний масив звітів складала відомості про економіко-господарські обмеження єврейського населення з боку влади, а також перебіг Голокосту 1944 р.³⁸

Незначну групу джерел становлять опубліковані документи. Варто зауважити, що на сьогодні, практично, немає жодного документального збірника, який би окремо висвітлював події Голокосту в межах сучасного Закарпаття. У контексті теми дослідження найбільшої уваги заслуговує збірник документів з історії Закарпаття (1938–1944 рр.) під назвою «Шляхом Жовтня»

34. ДАЗО, ф. 3223, оп. 5, спр. 6. – Звіт управління угорської прикордонної поліції в Ужгороді та підлеглих йому органів від 12 січня 1942 р. про політичну ситуацію на Закарпатті з 1 жовтня до 31 грудня 1941 р. – 28 арк.

35. Там само, оп. 1, спр. 10. – Звіт управління угорської королівської прикордонної поліції в Ужгороді та підлеглих йому органів від 14 квітня 1942 р. про політичну ситуацію на Закарпатті з 1 січня до 31 березня 1942 р. – 32 арк.

36. Там само, оп. 5, спр. 22. – Копії справок, списков, статистических данных Чрезвычайной комиссии по расследованию жертв и убытков, нанесенных фашистами в период оккупации Закарпатской Украины. – 49 арк.

37. Там само, ф. Р-14, оп. 5, спр. 10. – Звіт Надзвичайної комісії про встановлення збитків, нанесених угорським урядом Закарпатській Україні під час окупації – Закарпатської України за 1939–1944 рр. – 10 арк.

38. NA ČR, Praha, f. 828, ka 114. – Zpravy o židech na Podkarpatské Rusi. – 16 s.

(Т. V), упорядкований Г. Сіяртовою³⁹. Основний масив вміщених у збірнику матеріалів склали документи, виявлені в ДАЗО, Архіві Інституту історії партії при центральному комітеті Угорської соціалістичної робітничої партії та Військово-історичному архіві в Празі. Незважаючи на певну тенденційність підібраних матеріалів, збірник став основоположним для багатьох досліджень політичного, соціально-економічного та національного життя краю періоду угорської влади.

За роки незалежності України найґрунтовніше тема Голокосту на Закарпатті представлена у багатотомній серії історико-меморіального збірника «Книга Скорботи України. Закарпатська область», де наведені короткі біографи загиблих у Другій світовій війні. Найбільшими є втрати серед цивільного населення, переважно це жертви Голокосту. В останньому томі також опубліковані документи закарпатських архівів, матеріали ізраїльського Меморіалу «Яд Вашем» та представлений останній історіографічний дорожок із відповідної теми⁴⁰.

Нечисленні документи знаходимо у збірниках, що стосуються історії Закарпаття в роки Другої світової війни, а саме: «Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів “Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.”»,⁴¹ «Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи»⁴² та «Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949 рр. Архівні документи і матеріали»⁴³.

39. Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с.

40. Книга Скорботи України. Закарпатська область / Упоряд. Б. Гвардіонов, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2016. – Т. 11. – 440 с.

41. Тернистий шлях до України: Зб. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О.Д. Довганич і О.М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во “Закарпаття”», 2007. – 750 с.

42. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Упоряд. С.М. Аржевітін. – Вінниця: Видавництво «Тезис», 2013. – 868 с.: іл.

43. Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949 рр. Архівні документи і матеріали / Упоряд. О. Корсун, О. Пагіря. – Ужгород: Карпати, 2011. – 768 с.

Важливою складовою джерельної бази монографії є наративні джерела – спогади учасників подій. Цінними є інтерв'ю, зібрані у 1990-х рр. фондом С. Спілберга «Shoah Foundation Institute» на Закарпатті. Інтерв'юерами фонду було зібрано декілька десятків свідчень місцевих євреїв, які пережили Голокост. Частина з цих свідчень протягом 2013–2015 рр. були опубліковані в мережі інтернет на youtube-сторінці благодійного фонду «Хесед Шпіра»⁴⁴. Дані свідчення розкривають становище єврейської громади у роки угорської окупації, мобілізацію до трудових загонів угорської армії, перебіг депортацій 1941 р. та Голокосту 1944 р., міжнаціональні відносини в регіоні протягом 1939–1944 рр., прояви антисемітизму тощо. Також, у даному дослідженні було використано опубліковані свідчення зі збірників: «Усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років»⁴⁵, «Єврейская община Закарпаття. XX век: события, судьбы, документы»⁴⁶, «Між життям і смертю. Невільницькі спомини»⁴⁷. Загалом, при написанні монографії було залучено понад два десятки свідчень як з числа євреїв, які пережили Голокост, так і місцевих українців, які згадували про окремі аспекти, що стосувалися закарпатських євреїв в роки війни.

Важливий пласт джерел, використаних у даному дослідженні, становить регіональна періодика 1938–1944 рр., взята переважно з фондів Закарпатського краєзнавчого музею (ЗКМ) в м. Ужгород. Даний тип джерел дозволяє проаналізувати масштаби та напрямки антиєврейської пропаганди у крайовому інформаційному просторі. Вся використана періодика написана так званою «угрорусською» мовою, що дає можливість простежити вплив антисемітської пропаганди на українське населення краю. Крім того, регіональна преса насичена значним документальним матеріалом. На шпальтах

44. Музей истории и культуры евреев Закарпаття. Видео [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jewish.uz.ua/index.php/gallery/video>

45. У Рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд., підг. текстів, комент., прим. О. Грицака, Р. Офіцинського. – Ужгород: ІВА, 2013. – 166 с.

46. Еврейская община Закарпаття. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падыка, 2004. – 192 с.

47. Між життям і смертю. Невільницькі спомини / Упоряд. М. Грицак, М. Машура. – Ужгород: Карпати, 2006. – 252 с.

газет часто друкувалася низка урядових розпоряджень та наказів місцевої влади, що обмежували політичні, національні, економічні права місцевого єврейського населення. Досить активно на сторінках регіональної преси висвітлювався перебіг трагічних подій 1944 р.

Публікації газети «Карпаторусскій голосъ», присвячені депортаціям євреїв (квітень 1944 р.)

РОЗДІЛ I. ПІД ВЛАДОЮ УГОРЩИНИ В ЧАСИ РЕЖИМУ М. ГОРТІ (1938–1944 рр.)

Антиєврейські закони та урядові постанови

Незважаючи на певні політичні передумови негативного ставлення до єврейської меншості у міжвоєнний період, основні антисемітські заходи на території Угорщини були здійснені тільки в 1938–1942 рр., коли угорським парламентом були прийняті чотири антиєврейські закони та ряд урядових розпоряджень, які суттєво обмежували роль євреїв в економічному та суспільно-політичному житті держави. Це було наслідком наростання антисемітської риторики, яку активно продукувала в Європі нацистська Німеччина після ухвалення расових Нюрнберзьких законів 1935 р.

Запровадження антиєврейських законів в Угорщині збіглося із значними територіальними надбаннями (Південна Словаччина, Закарпаття, Північна Трансільванія та Воєводина), внаслідок чого число громадян іудейського віросповідання у державі збільшилося з 400 до 725 тис. Це значно актуалізувало «єврейське питання», оскільки, якщо у міжвоєнній Угорщині відсоток євреїв складав всього 0,5% від загальної кількості населення, то в новоприєднаних територіях цей відсоток коливався від 10 до 15%, а їхня участь у господарській та культурній сферах була домінуючою.

В угорських адміністративно-територіальних одиницях, що були в межах сучасного Закарпаття, за результатами перепису населення 1941 р. євреї склали понад 115 тис. осіб іудейського віросповідання або майже 14% від загальної кількості мешканців. В окремих містах краю єврейське населення складало від 20 до 50%⁴⁸. Про важливість «єврейського питання» на Підкарпатті вказував регентський комісар Міклош Козма, який у своїй заяві в крайових засобах масової інформації від 18 вересня 1940 р. зазначав:

На карпатской території существует и еврейский вопрос. Мало того, по причинѣ большого количества евреевъ на этой территории, тутъ еврейскій вопросъ является еще болѣе жгучимъ. Буду руководиться правительственными распоряженіями и постановленіями еврейскаго закона, но не потерплю въ этомъ направленіи личныхъ акцій⁴⁹.

48. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 214.

49. Регентській комиссаръ Николай Козма представилъ свою программу // Русское слово. – 1941. – № 4. – С. 3.

Проте, незважаючи на таку заяву чиновника, особисто М. Козма був одним із майбутніх ініціаторів депортацій єврейського населення без громадянства за межі Закарпаття, що було наслідком і його антисемітських переконань.

Приєднання нових територій, яке здійснювалося за безпосередньої підтримки Німеччини, призвело до поступового входження Угорщини до пронимецького блоку, посилення політичного та економічного тиску Німеччини на Угорщину, зокрема, і в «єврейському питанні». Проте, причиною запровадження антиєврейських законів в Угорщині був не тільки німецький вплив, але й, як зазначає угорський дослідник Т. Шторк, намагання значної частини угорської політичної еліти і середнього класу обмежити реальний або часто навіть надуманий єврейський вплив, вважаючи євреїв чужорідним тілом⁵⁰. Також, за словами американського вченого Р. Брехема, антисемітизм християнського середнього класу помножувався на постійно зростаюче захоплення Третім Райхом, яке стрімко поширювалося в угорському суспільстві, зокрема в середовищі робітників і селян.

Саме геополітичний вплив Німеччини фактично призвів до ухвалення перших антисемітських законів в Угорщині. Ще 25 листопада 1937 р. на перемовинах із прем'єр-міністром Угорщини Калманом Дарані А. Гітлер повідомив про законність угорських територіальних претензій до Чехословаччини та підтримку їх з боку Німеччини⁵¹. Після аншлюсу Австрії у березні 1938 р. та встановлення спільного угорсько-німецького кордону, вплив Німеччини зростає ще більше. Вже 2 квітня 1938 р. до угорського парламенту прем'єр-міністром К. Дарані було подано так званий «І антиєврейський закон» (*офіційно закон називався «Про забезпечення рівноваги суспільного та економічного життя»* – Ю. С.). Прийняття закону 11 травня 1938 р. призвело до встановлення 20%-го ліміту участі громадян іудейського віросповідання у сферах торгівлі, підприємництва та інтелектуальної сфері. Критерієм визначення громадян, які підпадали під дію цього

50. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 214.

51. Фединець Ч. Питання про самоврядування Закарпаття [Електронний ресурс] / Ч. Фединець. – Режим доступу: <http://www.zakarpattia.com/?p=862>

закону було саме іудейське віросповідання. Виключення робилися тільки для тих, хто мав заслуги в Першій світовій війні у складі угорського війська та тим, хто відмовився від іудаїзму до 2 серпня 1919 р., а також їхніх дітей. Зазначимо, що згідно цього закону, на впровадження таких лімітів було передбачено термін у 5 років⁵².

Водночас, так званий «II антиєврейський закон» (офіційна назва «Про обмеження євреїв в повсякденному та економічному житті»), прийнятий у травні 1939 р., призвів до значного зменшення цих квот: ремісництво і торгівля – 12%, в інтелектуальній сфері – 6%, державне управління – 0%. Єврейські офіцери в угорській армії позбавлялися своїх звань. Також, згідно із законом, вперше вводилося визначення єврея за расовим принципом, а не тільки за віросповіданням. Зокрема, євреєм вважався не тільки громадянин іудейського віросповідання, але й той, у кого один із батьків або двоє дідусів і бабусь були іудеями, що автоматично обмежувало у правах ще 100 тис. громадян Угорщини, які були хрещені за християнською традицією, але мали предків-євреїв⁵³. Цей закон найбільш вплинув на представників так званих «вільних професій» – адвокатів, лікарів, інженерів, працівників театральних і кіноустанов та ЗМІ, серед яких євреї склали значний відсоток. Євреїв також цілковито усували з числа власників творчих колективів та періодичних видань.

Щоправда, вказані постанови, як і у випадку першого закону, не стосувалися так званих «привілегованих жидовь», тобто тих, які: мали військову відзнаку за участь у Першій світовій війні; під час комуністичної революції 1918 р. брали участь у національних рухах проти неї і при цьому ризикували життям чи були позбавлені волі. Враховуючи приєднання єврейських громад колишньої Чехословаччини, в законі також було відзначено, що під його дію не підпадають ті євреї, які під час чехословацького правління в регіоні довели свою вірність Угорщині⁵⁴.

52. Ваків М. Угорські антиєврейські закони та їх прояви на Закарпатті (1920–1942 рр.)... – С. 112–116.

53. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 214.

54. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944... – С. 117.

Планомірне витіснення євреїв з економічного життя краю супроводжувалося і значним їх утиском у громадсько-політичній сфері. Із приходом угорської влади діяльність всіх єврейських політичних партій, які діяли за чехословацької доби в межах краю була заборонена. Продовжували функціонувати тільки деякі громадські та релігійні іудейські організації. Також, як уже зазначалося, відповідно до «II антиєврейського закону» євреям було заборонено працювати на державній службі. Урядовим розпорядженням від 19 серпня 1939 р. регулювалася процедура вилучення євреїв зі списку кандидатів до обцинних і муніципальних представництв. Водночас, згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ від 31 грудня 1941 р., дійсні члени муніципалітетів повинні були подати заяву про своє походження, що розглядалася спеціальним «верифікаційним» комітетом муніципалітету, який на її підставі міг призупинити членство особи в муніципальних органах⁵⁵. Окремим розпорядженням міністра внутрішніх справ Угорщини за жовтень 1939 р. усіх євреїв треба було звільнити з посад сільських районних нотарів до 1 січня 1943 р. з остаточним розрахунком. Євреї нотарі, які були прийняті на роботу після 4 травня 1939 р., тобто після прийняття «II антиєврейського закону», не мали права вимагати ні остаточного розрахунку, ні компенсації⁵⁶.

Влітку 1941 р. в Угорщині був прийнятий так званий «III антиєврейський закон» (закон № XV «Про охорону нації» або «Про шлюбні права»), відповідно до якого заборонялися шлюби між євреями і неєвреями, а також позашлюбні статеві стосунки між ними. Цим законом також регламентувалася відповідальність за порушення цих позицій закону як з боку євреїв, так і християн. Також названий закон доповнював «II антиєврейський закон» у контексті визначення критеріїв євреїв і неєвреїв за расовим принципом⁵⁷. Загалом, даний закон багато в чому повторював німецькі Нюрнберзькі расові закони, прийняті у вересні 1935 р.

55. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944... – С. 109.

56. Циркуляр міністра внутрішніх справ Угорщини піджунам про введення фашистських антисемітських законів. – 26 жовтня 1939 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіярова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 127–128.

57. Новое содержание закона о смѣшаномъ бракѣ // Русское слово. – 1941. – № 58. – С. 2.

Варто відзначити, що расові ініціативи у цьому правовому документі викликали незадоволення серед частини депутатів Верхньої палати угорського парламенту, що свідчить про певну неоднозначність у «баченні вирішення єврейського питання» серед угорського вищого політикуму⁵⁸. Найгостріше проти нового закону виступила Церква, яка вважала його позиції втручанням держави у церковні справи⁵⁹. Проте, незважаючи на протест, расові пункти у визначенні поняття «єврей» та обмеження їх у відносинах із християнами – все ж таки ввійшли в дію.

Крім чергового законодавчого обмеження у правах, євреї, після вступу Угорщини у війну проти Радянського Союзу у червні 1941 р. та ейфорії в суспільстві від перших військових успіхів проти Червоної армії, стали об'єктом масованої пропаганди, яка асоціювала їх із усім негативом комунізму і називала «іудо-більшовиками»⁶⁰. У травні 1942 р. циркуляром міністра внутрішніх справ Угорщини було визначено критерії небезпечних для держави осіб, які місцевими органами влади мали взятися на облік. До таких, з точки зору державної безпеки, відносилися: переконані комуністи, агітатори національних меншин, євреї, сіоністи, панікери, сектанти і всі підозрілі в шпигунстві⁶¹. Таким чином, всі євреї та діючі єврейські організації з початком війни визнавалися як потенційні вороги держави. Будь-які диверсії, які траплялися в регіоні протягом війни, часто ставили в першочергову підозру місцеву єврейську громаду, про що звітували у своїх донесеннях агенти угорської контррозвідки⁶².

58. Дебаты въ Высшей Палатѣ объ еврейском происхожденіи // Русское слово. – 1941. – № 56. – С. 4.

59. Ваків М. Угорські антиєврейські закони та їх прояви на Закарпатті (1920–1942 рр.)... – С. 112–116.

60. Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary... – P. 30.

61. Циркуляр міністра внутрішніх справ Угорщини піджупанам та окружним начальникам про взяття на облік осіб, незадоволених фашистським режимом. – 26 травня 1942 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіярова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 292–294.

62. Донесення агента угорської контррозвідки в с. Довгому начальнику ужгородського відділу контррозвідки про наслідки перевірки та причини пожежі на Иршавській льонофабриці. – 22 червня 1942 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V. (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіярова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 297.

Досить важким для угорських євреїв став 1942 р., на що значною мірою вплинули зовнішньополітичні події. 20 січня 1942 р. у Ванзее, біля Берліна, за участі вповноважених представників міністерств та відомств нацистської Німеччини проходила конференція, на якій була узгоджена реалізація «остаточного рішення єврейського питання», що передбачало повне винищення євреїв у Європі, в тому числі, і в Угорщині⁶³. Після цього, тиск з боку Німеччини на угорський уряд у «єврейському питанні» став ще відчутнішим. Крім того, успіхи німецької та угорської армій на Східному фронті призвели до посилення впливу військових у середині країни, які в свою чергу найбільш реакційно виступали за вирішення «єврейського питання», зокрема шляхом подальших депортацій, що частково були здійснені влітку 1941 р. Проте такі вимоги військових не знаходили підтримки угорського уряду, що унеможливило їхнє здійснення до самої окупації Угорщини в березні 1944 р. Потрібно зазначити, що у сусідній Словаччині вже до серпня 1942 р. було виселено майже 60 тис. місцевих євреїв, що складало 2/3 усіх словацьких євреїв⁶⁴.

Продовжувався й економічний тиск на угорське єврейство, внаслідок чого був прийнятий «IV антиєврейський закон» (від 31 липня 1942 р.), який значно ускладнював економічне становище євреїв. Згідно з цим законом, євреї в подальшому позбавлялися права купляти сільськогосподарську нерухомість, а також обмежувалися у володінні землі сільськогосподарського призначення у розмірі не більше 57 гектарів⁶⁵. Цими положеннями закону часто користувалися органи місцевої влади, які в разі відмови євреїв позбутися свого надлишкового земельного наділу, адміністративними методами відбирали його⁶⁶.

63. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 217.

64. Евреи на Словакии // Русское слово. – 1942. – № 44. – С. 2.

65. Ваків М. Угорські антиєврейські закони та їх прояви на Закарпатті (1920–1942 рр.)... – С. 112–116.

66. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 352.

Значний адміністративний тиск на євреїв здійснювався і на місцях. В Ужгороді, рішенням градоначальника Л. Мегої, з 1 травня 1942 р. євреям було заборонено з'являтися на місцевих ринках раніше 10 год. ранку. Така ініціатива була зумовлена, як зазначала місцева влада, спекулятивними діями євреїв на ринках міста, що призводило до значного подорожчання цін. Також, проектом міського голови, пропонувалося виселити всіх місцевих євреїв в окремих квартал міста, проти чого різко виступили представники католицької церкви⁶⁷. У липні 1942 р. у Мукачеві 16 тис. євреїв взагалі зняли з постачання хліба через картки, що призвело до голодування значної кількості місцевого єврейства⁶⁸.

Урядовим указом від 19 липня держава переставала матеріально підтримувати єврейські школи та гімназії, а також заборонялося вступати до єврейської релігійної громади⁶⁹. Єврейські установи почали піддаватися численним перевіркам, внаслідок чого, влада під надуманими причинами конфіскувала майно релігійних громад. У вересні 1942 р. комісія міського управління м. Берегова, провівши огляд місцевої школи талмудтора, у своєму звіті рекомендувала закрити школу. Серед причин закриття комісія відзначала: антисанітарний та аварійний стан будівлі школи, неякісне технічне обладнання, наявність значної кількості вчителів без угорського громадянства тощо. Внаслідок цього, у грудні 1942 р. мерія, на підставі даного звіту, прийняла рішення про закриття школи, а її споруду було передано у власність міста. Єврейська громада намагалася опротестувати таке рішення мерії, проте, як видно із переписки з місцевими чиновниками – безрезультатно⁷⁰.

Серед інших обмежень, які ухвалив угорський уряд у 1942 р. – це заборона євреям бути членами спортивних товариств, туристичних організацій

і, взагалі, заборонялося зупинятися у туристичних готелях чи будь-яких інших місцях відпочинку. Навіть, якщо християнин був одружений на єврейці, він не мав права жити з нею в одному готельному номері⁷¹.

Потрібно відмітити, що посилення економічного та соціального тиску на євреїв також було зумовлене зростаючими витратами державного бюджету на воєнні потреби. Таким чином, угорська влада намагалася знайти нові джерела надходження коштів для продовження війни, на чому наголошував і сам прем'єр-міністр М. Каллаї⁷². Крім спроб витіснення євреїв з економіки, угорська влада намагалася отримати у такий спосіб певні політичні дивіденди. За рахунок євреїв планувалося покращити економічну ситуацію неєврейського населення, вочевидь, залучивши останніх на свою сторону. В одному з інтерв'ю за 6 січня 1943 р. регентський комісар Підкарпаття В. Томчани заявляв, що внаслідок дії антиєврейських законів відбувається навіть економічний розквіт краю, бо за єврейське майно і кошти, які перейшли в розпорядження держави, будуть побудовані церкви, школи, сільські доми, квартири для вчителів тощо⁷³.

Загалом, за період з травня 1938 р. до березня 1944 р. (до німецької окупації) угорським урядом було прийнято 22 антисемітські акти, які обмежували економічний та суспільно-політичний вплив євреїв у державі, їхні громадянські права й призвели до націоналізації єврейського майна⁷⁴.

Проте, навіть із такими утисками, Угорщина і надалі залишалася своєрідним «островом безпеки» для місцевих євреїв, де не відбувалося масових депортацій та фізичного винищення. Значимо, що до 1944 р. євреї Угорщини не були територіально ізольовані і могли вільно пересуватися державою, не носили розпізнавальних знаків, могли навчатися у школах,

67. Еврейский вопрос в Унгарь // Русское слово. – 1942. – № 35. – С. 3.

68. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944... – С. 77.

69. Ваків М. Угорські антиєврейські закони та їх прояви на Закарпатті (1920–1942 рр.)... – С. 112–116.

70. ДАЗО, ф. 67, оп. 1, спр. 659. – Справа про ліквідацію діяльності берегівської єврейської релігійно-общинної школи. – Арк. 1–5, 18.

71. Кобаль Й. Історія мера, причетного до одного із найбільших трагедій людства [Електронний ресурс] / Й. Кобаль. – Режим доступу: <http://prozak.info/istoriya/istoriya-mera-Uzhgoroda-prichetno-go-do-odnieyi-z-najbil-shih-tragedij-lyudstva>

72. Ръчь премьера Каллаи Миклоша // Русское слово. – 1942. – № 83. – С. 2.

73. Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945)... – С. 493.

74. Vági Z. The Holocaust in Hungary: Evolution of a Genocide... – P. 14.

навіть працювати за професіями, які не були в переліку заборонених державою.

Вагому роль у цьому плані відігравали головні політичні лідери держави, зокрема регент М. Горті, впливовий політик та колишній прем'єр-міністр І. Бетлен, міністр внутрішніх справ Ф. Керестеш-Фішер, прем'єр-міністр М. Каллаї та ряд інших державних діячів, які намагалися протидіяти як німецьким спробам у вирішенні «єврейського питання», так і внутрішній опозиції, переважно з боку військових та профашистських партій.

Так, зокрема, призначений у березні 1942 р. прем'єр-міністр Міклош Каллаї, методом зволікання намагався ухилитися від виконання постійних вимог Німеччини щодо депортації євреїв. 16 квітня 1942 р. М. Каллаї відвідав Берлін, де мав зустріч із Гітлером, на якій наголошував на неможливості радикального вирішення «єврейського питання» в Угорщині через значний їхній вплив на економіку держави. Після повернення з Німеччини, Каллаї постійно акцентував увагу на еволюційному витісненні євреїв із політичного та економічного життя країни, але без різкого силового вирішення. Така позиція прем'єра турбувала німецьке керівництво, яке вимагало від регента його відставки⁷⁵. Загалом, в угорських політичних колах вирішення «єврейського питання» планувалося здійснити тільки після остаточного його вирішення у всій Європі та після закінчення війни⁷⁶.

Питання відставки уряду М. Каллаї, а також депортації угорських євреїв стали проблемними на переговорах Гітлера і Ріббентропа з Горті в замку Клесгайм у Зальцбурзі 16 квітня 1943 р. Німецька верхівка наполягала на негайному розв'язанні «єврейського питання» за німецьким зразком. Проте на ці вимоги Горті відповів, що Угорщина вважає питання євреїв своєю внутрішньою справою і прагне його вирішити власними методами. Це означало поступове витіснення єврейського фактору, передусім, з економіки. Водночас, Горті рішуче відхилив пропозицію зобов'язати євреїв

75. Рабинович Э. Спасенне євреїв Будапешта [Електронний ресурс] / Э. Рабинович. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2014/Starina/Nomer1/ERabinovich1.php>

76. Парламенту будет предложено 6 важных законопроектов. На программѣ третей еврейскій законъ // Русское слово. – 1941. – № 45. – С. 2.

носити спеціальні знаки, так само як і виселити з країни, мотивуючи свою позицію відсутністю законодавчої бази і технічних засобів. Також М. Горті відмовився відправляти у відставку уряд М. Каллаї, заявивши що для цього немає жодних підстав⁷⁷.

Рішуча протидія угорського керівництва німецьким домаганням у «єврейському питанні» дозволили створити відносно сприятливі умови існування єврейської громади до самої окупації Угорщини німецькими військами в березні 1944 р. Тільки після повалення уряду М. Каллаї та часткового усунення від влади регента М. Горті в Угорщині розпочалася масова депортація євреїв до таборів смерті, внаслідок чого була винищена майже вся єврейська громада краю. Потрібно зауважити, що така позиція угорського вищого керівництва щодо «єврейського питання» не вказує на відсутність антисемітських поглядів у М. Горті та М. Каллаї. Обидва були переконаними антисемітами, про що свідчили численні їхні промови⁷⁸. Проте виступали вони за еволюційне витіснення євреїв з економічного та суспільного життя в Угорщині. Крім того, поступово «єврейське питання» набувало політичної ваги, що могло бути використане в налагодженні контактів із західними союзниками, які Угорщина почала шукати після поразки німецьких та угорських армій в 1943 р.

77. Horthy N. Memoirs. Annotated by Andrew L. Simon – [Електронний ресурс] / N. Horthy. – Режим доступу: <http://www.hungarianhistory.com/lib/horthy/horthy.pdf>. – Р. 247–248.

78. Рабинович Э. Спасенне євреїв Будапешта [Електронний ресурс] / Э. Рабинович. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2014/Starina/Nomer1/ERabinovich1.php>; Kállay Miklós miniszterelnök a sajtóirányításról // Dokumentumok a XX. század történetéhez / Gál Vilmos. – Tar Attila Szilárd. Budapest: Nemzeti Tankönyv kiadó, 2001. – О. 166–167; Ръчь премьера Каллаи Миклоша на собрании Христiанской Національной Лиги въ Унгарь-Ужгородѣ // Русское слово. – 1942. – № 84. – С. 1.

Життя єврейських громад в умовах обмежень. Шляхи протидії

Прихід угорської влади в листопаді 1938 р. – березні 1939 р. сприймався єврейською громадою Закарпаття досить позитивно. Залишилися численні свідчення того, як під час окупації Карпатської України єврейське населення різних міст всіяко сприяло приходу угорських військ. Навіть майбутній регентський комісар Підкарпаття та переконаний антисеміт Міклош Козма констатував у своєму щоденнику, що «...серед євреїв Мукачева, більшість настроєна до угорців дружньо»⁷⁹. Варто відмітити, що до нової влади лояльно було налаштоване, в основному, старше покоління євреїв, які мали певні ностальгічні спогади про старий режим. Водночас, за свідченнями жительки Мукачева Тільди Галлперт, молоде покоління, виховане при чехословацькому демократичному режимі, важко переживало крах республіки і з настороженістю віднеслося до нової влади⁸⁰.

Причин прихильного ставлення представників старшого покоління до Угорщини на початковому етапі було декілька. Перша – для багатьох представників єврейської громади угорська влада асоціювалася із австро-угорським періодом, коли євреї займали досить привілейоване становище внаслідок ряду законодавчих урядових ініціатив, які урівнювали в правах християн та іудеїв. Так, зокрема, межа ХІХ та ХХ ст. для єврейської громади краю вважалася «Золотою ерою» економічного та суспільно-політичного розвитку⁸¹. У 1900 р. євреї склали всього 5% від загальної кількості населення Угорщини, проте їх відсоток у деяких видах діяльності був значно більшим. Так, наприклад, євреї склали 57,9% всіх торгових та

банківських робітників, 48,3% лікарів, 34,1% юристів та 23,8% інженерів, 20–25% були членами парламенту⁸².

Таким чином, на початку ХХ ст. євреї займали ключові позиції в державному організмі Угорщини, що створювало для них сприятливі умови для існування. Іншою причиною, як зазначають окремі дослідники, що спонукала закарпатське єврейство до позитивного або нейтрального ставлення до нової угорської влади, було те, що в період Карпатської України євреї відчували певну небезпеку з боку загонів Карпатської Січі, тому прихід угорської армії сприймався більшістю як своєрідне «визволення»⁸³. Проте, в згаданий період, масових фізичних утисків єврейського населення з боку загонів Карпатської Січі істориками не зафіксовано. Не зазнавала єврейська громада і юридичного обмеження своїх прав з боку уряду Карпатської України.

Незважаючи на відкрите прихильне ставлення єврейської громади Угорщини та численні урочисті мітинги з нагоди зустрічі угорських військових, утиски не оминули євреїв у нових політичних реаліях. Як зазначає дослідник Раз Сігал – численні розповіді мешканців Берегова, які пережили Голокост, вказували на випадки пограбування євреїв з боку угорських солдат після листопада 1938 р.⁸⁴

Проте найбільшого переслідування євреї новоприєднаних територій півдня Закарпаття зазнали за активну участь у громадсько-політичному житті краю в чехословацький період. Значну частину євреїв, які не мали чехословацького громадянства, в перші місяці після арбітражу було депортовано за межі Угорщини. Як зазначав голова комісії для біженців при уряді Карпатської України М. Бандусяк, із усіх депортованих до Карпатської України євреїв було найбільше⁸⁵. Окрім відсутності громадянства, багато

79. Kozma M. Kárpátalja visszavétele. Napló / M. Kozma. – Kárpátalja Magyar Kulturális Szövetség. – Ungvár, 1999. – О. 68.

80. Інтерв'ю із Галлперт Тільдою із м. Мукачево [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=tg5PPNk62J0&autoplay=1>

81. Rozzet R. Hungary and the jews. From Golden Age to destruction, 1895–1945 [Електронний ресурс] / R. Rozzet. – Режим доступу: http://www.massviolence.org/IMG/article_PDF/Hungary-and-the-Jews-From-Golden.pdf

82. Vági Z. The Holocaust in Hungary: Evolution of a Genocide... – P. 31–32.

83. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 308.

84. Segal R. Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945... – P. 67.

85. Сірко О. Справа еміграції з територій окупованих Мадярщиною, в Карпатській Україні (розмова з др-ом М. Бандусяком, комісаром еміграції в К. Україні) // *Нова Свобода*. – 1939. – Число 46. – С. 4.

євреїв зазнавали тиску за прокомуністичні та прочеські настрої, які були поширені серед місцевого єврейства. Відмітимо, що до аналогічних заходів вдавався і уряд Карпатської України, який депортував за смугу нового кордону проугорські елементи, серед яких були і євреї. Проте, дані заходи на той час важко оцінювати як антисемітські дії обох влад, оскільки вони мали чіткий політичний підтекст. Аналогічні підходи застосовувалися й щодо представників інших етнічних груп.

У листопаді 1938 р. угорська жандармерія розпочала слідство проти С. Гершковіча, мешканця с. Концово, якого звинуватили в антиугорських та прокомуністичних висловлюваннях, а також у співпраці з чеськими силовими структурами. Подібні звинувачення були висунуті М. Шварцу, жителю с. Розівка, якого підозрювали у тому, що він, будучи сільським старостою в період чеської влади, намагався відкрити в селі чеську школу. Крім того, перед приходом угорських військ, він всіляко протидіяв поширенню серед населення угорських листівок та забороняв вивішувати на будинках угорські прапори⁸⁶. У с. Петрові, за повідомленням газети «Нова Свобода», угорські солдати взагалі побили до смерті місцевого єврея Ф. Шамуеля та важко поранили Є. Розенфельда за те, що ті ще за чеської влади пожертвували 10 тис. корун на оборону держави⁸⁷. Подібні звинувачення, як стверджує дослідник Є. Єлінек, базувалися на свідченнях місцевих неєврейських жителів, що часто було наслідком їхньої особистої ненависті до сусідів-євреїв та антисемітизму. Траплялися прояви побутового насильства проти євреїв на вулицях населених пунктів, особливо в середовищі місцевих угорців та німців⁸⁸.

Проте найбільшого утиску місцеві євреї зазнали в економічній сфері. Зокрема, на приєднаних територіях були введені законодавчі обмеження на економічну діяльність євреїв, що було наслідком дії в Угорщині так званого

86. ДАЗО, ф. 254, оп. 1, спр. 58. – Донесения жандармской станции о политической неблагонадежности учителей, священников и др. – 44 арк. – Арк. 3–4.

87. Мадярська солдатська тероризує людей // Нова Свобода. – 1938. – Число 124. – С. 3.

88. Єлінек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 300.

«І антиєврейського закону». Це зумовило зменшення можливостей для їхнього заробітку, особливо в сфері торгівлі та послуг, де участь євреїв була домінуючою в регіоні. Також, потрібно відзначити, що на нових територіях реалізація антиєврейського законодавства набувала жорсткіших форм, ніж на інших територіях Угорщини, через значний вплив тут військових, які були найбільш радикально налаштовані проти євреїв⁸⁹. Подібна ситуація склалася і на решті територій окупованої Карпатської України, де після березня 1939 р. була встановлена військова адміністрація на чолі з генералом Бейлою Новаковичем, що діяла до липня 1939 р.

Після окупації Карпатської України у березні 1939 р., антисемітський характер нової влади став відчутним вже з моменту входження угорської армії. За згадками Шамуеля Вайзера, якому у 1939 р. було 15 років, під час маршу угорських військ через с. Верхній Бистрий (Хустського р-ну), незважаючи на те, що місцеві євреї вітали угорських солдат, з боку останніх траплялися випадки побутового насильства проти євреїв. Це проявлялося у смиканні за бороди та пейси, антисемітських висловах тощо⁹⁰. Подібну ситуацію у березні 1939 р. відмічав у своїх спогадах житель м. Виноградово Вілк Готінгер⁹¹. Є згадки про ув'язнення євреїв у концентраційних таборах, створених після окупації Карпатської України для вихідців із окупованої території. Так, зокрема, в'язень табору Вор'юлопош, поблизу угорського м. Ніредьгаза, А. Куцинський у своїй праці «Закарпаття в боротьбі» згадував про двох євреїв із Хуста, яких детективи закатували до смерті та поховали на місцевому цвинтарі⁹². Проте, наскільки масовим було це явище, даних немає.

89. Єлінек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 301–302.

90. Segal R. Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945... – P. 67.

91. Інтерв'ю із Готінгер Вілком із м. Виноградово [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=UujHBrg23Kc&autoplay=1>

92. Куцинський А. Закарпаття в боротьбі (спогад). – Буенос-Айрес: видавництво Юліана Середяка, 1981. – С. 152.

З перших місяців окупації Карпатської України, що збіглася у часі з прийняттям «II антиєврейського закону», почалося планомірне витіснення євреїв із регіональної економіки. Вже навесні 1939 р. угорська влада позбавила 36% місцевих ремісників і торгівців (в основному – євреїв) патентів, а також встановила додаткові податки, що перевищували основні на 60%. В результаті ревізій, проведених поліцейським управлінням, на середину 1940 р. в Мукачеві було анульовано 780 концесій на право займатися торгівлею та ремеслом, в Ужгороді – 300. У свою чергу, 54% власників торгових концесій в Ужгороді були євреї, а в Мукачеві їх відсоток становив 62%. Щоправда, дана ревізія зачепила переважно дрібних торгівців, які мали незначні прилавки на бічних вулицях міст і, практично, не стосувалася багатих єврейських підприємців, які мали торгові точки на головних вулицях, на площах населених пунктів. Такий стан справ був визнаний регентським комісаром М. Козмою незадовільним і надалі ним було обіцяно виправити таку ситуацію та приділяти їй належну увагу⁹³. Ще у серпні 1939 р., редакцією газети «Карпаторусській голось» зазначалося, що після заміни військової адміністрації у липні 1939 р., перегляд єврейських концесій значно сповільнився, що суперечило чинному законодавству. Це чітко ілюструє різницю у ставленні до «єврейського питання» військових відомств та цивільних керівників на місцях, які були схильні до м'якшого ставлення до єврейських підприємців, виходячи із практичних міркувань економічного розвитку регіону⁹⁴.

Паралельно відбувалася заміна єврейських концесій на християнські. На вересень 1941 р. 3830 єврейських торгівців було замінено 2475 підприємцями-християнами, з яких тільки 1746 були місцевого походження⁹⁵. Євреям також заборонявся продаж їхнього товару на відкритих торгах і під час храмових свят. Повільніше вівся перегляд торгових та промислових концесій у сільській місцевості, оскільки у багатьох селах

93. Еще обь еврейских концессиях // Карпаторусській голось. – 1941. – № 18. – С. 2.

94. Опять евреи // Карпаторусській голось. – 1939. – № 129. – С. 4.

95. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944... – С. 117.

альтернативи єврейській торгівлі фактично не існувало, що загрожувало повній зупинці життєдіяльності багатьох населених пунктів⁹⁶.

Масове відбирання патентів на підприємництво створило такі ускладнення, які відчувало і неєврейське населення краю. Зокрема, внаслідок витіснення єврейських торгівців і виробників, виноробство в Берегові занепало настільки, що староста міста знову дозволив функціонувати кільком єврейським підприємствам⁹⁷. У зв'язку з цим, місцева преса 1940 р. повідомляла, що за ініціативи регентського комісара М. Козми на територію Підкарпаття планувалося переселення однієї тисячі християнських ремісників і торгівців з етнічних угорських земель⁹⁸.

Загалом, влада на місцях часто закривала очі на продовження діяльності єврейських підприємств, а інколи навіть їм сприяла. У серпні 1939 р. місцевою пресою повідомлялося, що в Хусті перемогу в конкурсі, оголошеного хустським технічним відділенням на будівництво дерев'яного мосту та дамби на дорожній лінії Сойми-Гукливе, отримала фірма Гершка Давидовича. При чому, як зазначалося у повідомленні, проекти, складені «карпаторусськими фірмами» конкурсною комісією до уваги взяті не були. Згодом на цій же лінії інший тендер отримала єврейська фірма Кополовича. Подібна ситуація була і на відрізку дороги Буштино-Синевир, де перемогу в конкурсі отримала фірма Шлейми Шалара. У зв'язку із цим редакція газети «Карпаторусській голось» зверталася до правоохоронних органів про перевірку даних випадків⁹⁹.

Траплялися випадки, коли навіть після запровадження «III антиєврейського закону» та початку німецько-радянської війни, місцеві єврейські торгівці і далі постачали угорську армію продуктами. Так, 3 листопада 1941 р. агентом угорської контррозвідки повідомлялося про колишнього

96. Ревізія концесій закончена // Русская правда. – 1939. – № 36. – С. 2.

97. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 215.

98. Свыше 1000 торговцев и ремесленников будет переселено на угорусскую территорию // Русская правда. – 1940. – № 71. – С. 2.

99. Еврейские происки вь Хусть. Евреи получают строительныя работы внь конкурса // Карпаторусській голось. – 1939. – № 133. – С. 3.

воловецького підприємця Мора Грюнберга, який через залізничну станцію Воловець здійснював поставку картоплі до армії та реалізовував її місцевим євреям. Агентом зазначалося: даний підприємець мав тісні контакти із місцевою владою, що дозволяло йому здійснювати безперешкодну діяльність без наявності офіційного на те патенту. Така ситуація, за його словами, призвела до антивладних настроїв та обурення місцевих християн, які не мали аналогічних можливостей¹⁰⁰.

Подібна ситуація була характерна для багатьох населених пунктів регіону. Фактично, можна констатувати, що дія законодавчих обмежень для євреїв у сфері торгівлі та підприємництва часто на місцях не виконувалася. В одних випадках – це було обумовлено неможливістю введення альтернативи єврейській торгівлі, в інших – особистою вигодою окремих посадовців, які були в зв'язках із єврейським капіталом.

У свою чергу, внаслідок дії законодавчих обмежень у торгівлі, місцеві євреї навіть намагалися організовано їм протистояти. В повідомленнях хустської військової комендатури від 16 травня 1939 р. зазначалося про проведення в Хусті 29 квітня і 3 травня зібрання місцевого єврейського активу, який обговорював можливість здійснення економічного бойкоту в разі прийняття владою «II антиєврейського закону». Цей бойкот передбачав припинення будь-яких зв'язків із угорськими чи русинськими підприємцями, підняття цін у всіх єврейських магазинах, а також створення штучного дефіциту товару.

Метою бойкоту було викликати інфляцію та товарний дефіцит для того, щоб налаштувати місцевих русинів/українців проти центральної влади. Хустські євреї планували діяти, як зазначалося у звіті, за румунським сценарієм 1937 р., коли внаслідок подібної акції в Румунії було скинуто уряд Октавіана Гога. Для більшої ефективності, акція мала поширитися по всій

100. ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 1. – Донесення агентів про діяльність політично ненадійних осіб на Закарпатті (діяльність українських націоналістів, інформації про успіхи радянської армії на фронтах, угорська пропаганда). – Арк. 34.

території регіону за допомогою бродячих єврейських торгівців, які повинні були таємно залучати до цього бойкоту євреїв-торгівців із інших округів¹⁰¹.

Вже у 1940 р., у місцевій періодиці констатовалося, що підприємці-євреї, які володіли значною частиною нерухомості у центрі багатьох міст та містечок краю, після заборони їхньої діяльності, просто зачиняли свої приміщення, значно ускладнивши ведення торгівлі для нових підприємців-християн. У зв'язку із цим угорським урядом було видано окреме розпорядження, яке зобов'язувало власників приміщень передавати їх тим підприємцям, які мали право на діяльність. У разі спротиву власників приміщень, орендар міг звертатися до місцевої влади, яка вже адміністративними методами змушувала власника передавати приміщення¹⁰². Для ревізії єврейського майна при регентському комісаріаті була створена спеціальна комісія¹⁰³.

Отже, можемо припустити, що після часткової ейфорії від встановлення угорської влади, місцеві євреї, відчувши дію антиєврейського законодавства, могли спробувати організувати певні заходи на протидію владі. Проте такі дії, в разі їх реальної організації, призвели б до протилежного ефекту, надавши владі привід для подальшого поглиблення антиєврейських заходів.

Окремо слід відзначити феномен «підставного лиця» у веденні торгівлі, як одного із легальних способів протидіяти антиєврейським обмеженням. Суть даного принципу полягала в переоформленні місцевими євреями своєї діяльності на християн. Але з часом навіть така практика почала переслідуватися владою. У разі виявлення подібних випадків, місцевий суд міг заборонити також і підставній особі-християнину отримати дозвіл на ведення підприємницької діяльності в майбутньому, а також накладав значні грошові штрафи як на підставну особу, так і на підприємця-єврея. Проте, незважаючи на це, така практика активно існувала до самих депортацій євреїв у 1944 р.¹⁰⁴

101. ДАЗО, ф. 1005, оп. 1, спр. 1. – Переписка с начальником военного командования Подкарпатской территории, Буштинской лесной дирекции и др. о предварительном аресте подозрительных лиц, бывших членов «Сичевой гвардии». – Арк. 17.

102. Вокруг закона о евреях // Карпаторусский голосъ. – 1940. – № 12. – С. 3.

103. Ревизия еврейскихъ имуществъ // Карпаторусский голосъ. – 1940. – № 60. – С. 3.

104. Штрафы за нарушение еврейского закона // Русское слово. – 1941. – № 20. – С. 2.

Крім поступового обмеження в економічній сфері, влада намагалася притягнути євреїв до кримінальної відповідальності за часто абсурдними справами. Непоодинокими були такі випадки після 1942 р. На початку 1942 р. стали повсякденними обшуки в єврейських будинках. Під час одного з таких обшуків, 19 січня 1942 р. на ім'я начальника поліції Ужгорода надійшло повідомлення про знайдення 40 кілограмів мила у одного місцевого єврея, що трактувалося заявником як надзвичайна розкіш, яку було запропоновано конфіскувати¹⁰⁵. Із запровадженням «III антиєврейського закону», в межах регіону траплялися випадки судових процесів проти євреїв, які мали чітко расовий підтекст. Так, у 1942 р. в Ужгороді до відповідальності був притягнутий місцевий єврей Дезидерій Вайс, якого звинувачували у тому, що він, за свідченням одного із жандармів, хотів переспати із дівчиною-християнкою¹⁰⁶.

Про посилення на початку 1942 р. тиску на євреїв з боку влади відзначав у своїх спогадах уродженець с. Сіль (Великобержнянського р-ну) Давид Крайслер (1924 р.н.), який, щоправда, пов'язував це із висадкою групи комуністів-підпільників на чолі із Олексою Борканюком, що викликала в межах регіону значний інформаційний резонанс та пошкваллення прокомуністичного підпілля, у лояльному ставленні до якої угорська влада підозрювала все місцеве єврейство¹⁰⁷. Відзначимо, що діяльність комуністичного підпілля справді впливала на хвилю антиєврейських заходів і в інших містах Угорщини. До прикладу, внаслідок каральних операцій угорських військових проти югославського партизанського руху поблизу м. Новий Сад у січні 1942 р. було вбито 3809 осіб, з яких майже половина були євреями. До речі, за результатами злочинів угорських військових, регент

105. Ваків М. Угорські антиєврейські закони та їх прояви на Закарпатті (1920–1942 рр.)... – С. 112–116.

106. Кобаль Й. Історія мера, причетного до одного із найбільших трагедій людства [Електронний ресурс] / Й. Кобаль. – Режим доступу: <http://prozak.info/istoriya/istoriya-mera-Uzhgoroda-prichetno-go-do-odnieyi-z-najbil-shih-tragedij-lyudstva>

107. Воспоминания Давида Крайслера // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 71.

М. Горті зніціював розслідування, протягом якого винні втекли з країни до Німеччини, уникнувши тільки таким чином арешту¹⁰⁸.

Економічні та громадянські обмеження внаслідок дії перших антиєврейських законів призвели і до значного погіршення ставлення євреїв регіону до угорської влади. Якщо на початку окупації, як уже зазначалося, мукачівські євреї стримано або навіть оптимістично сприйняли прихід угорців, то вже наступного року надзупаном Берег-Угочанської жупи Арпадом Шіменфалві у звіті раді міністрів Угорщини констатовалося про їхнє прихильне ставлення до СРСР та ностальгію за чеськими часами¹⁰⁹.

Невпевненість у завтрашньому дні внаслідок законодавчих обмежень та близькості радянського кордону після вересня 1939 р., призвела до поширення серед єврейської громади радянофільських настроїв та хвилі нелегальної еміграції євреїв Закарпаття. Проте масовим цей рух назвати важко. Серед декількох сотень опублікованих сьогодніх справ порушників угорсько-радянського кордону протягом 1939–1941 рр. зрідка зустрічаються єврейські прізвища. Емігрували, переважно, прокомуністично налаштовані молоді євреї, які шукали кращого життя, як і більшість місцевих українців, у Радянському Союзі. Майже всі, вказуючи на мотиви втечі з Угорщини, крім обмеження прав єврейської громади, виділяли важке економічне становище та небажання служити в лавах угорської армії, що не відрізнялося і від мотивів інших втікачів¹¹⁰.

Як і більшість українців, євреї-біженці також зазнали арешту й ув'язнення в таборах ГУЛАГу, аж доки у 1943 р. їх не було звільнено за умови вступу до Чехословацького військового корпусу, який разом із Червоною армією воював проти німців¹¹¹. Проте, скільки саме євреїв емігрували

108. Horthy N. Memoirs. Annotated by Andrew L. Simon – [Електронний ресурс] / N. Horthy. – Режим доступу: <http://www.hungarianhistory.com/lib/horthy/horthy.pdf>

109. Донесення надзупана Берег-Угочанської жупи раді міністрів Угорщини про поширення антифашистського руху на Закарпатті. – 5 липня 1940 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіярова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 198–199.

110. Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат...

111. Маґочій П.-Р. Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис... – С. 9.

протягом 1939–1941 рр. до СРСР, можемо тільки припускати. Згідно кількох статистичних зводів національного складу 1-ї чехословацької окремої бригади, протягом 1943 р. євреї становили від 3,3 до 6,1% її особового складу, що в абсолютних цифрах становить близько 200–250 осіб¹¹². Застосовуючи таке співвідношення до загальної кількості утікачів із Угорщини до СРСР протягом 1939–1941 рр., що за підрахунками дослідників складає від 5,5 до 7,5 тис. осіб (переважно вихідців із Закарпаття), то можна припустити про еміграцію близько 300–400 євреїв.

112. Кількісний та національний склад чехословацьких військових частин в СРСР. – 8 квітня–30 жовтня 1943 р. // Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949 рр. Архівні документи і матеріали / Упоряд. О. Корсун, О. Пагіря. – Ужгород: Карпати, 2011. – С. 493.

Депортація 1941 р.

На фоні складного загальноєвропейського становища єврейства, пов'язаного із запровадженням у Німеччині жорстких расових антисемейських законів та поступовою експансією Німеччини в Європі, ситуація в Угорщині для євреїв була значно спокійніша, що призвело до масової імміграції євреїв з інших країн до Угорщини, зокрема і в межі сучасного Закарпаття. Перші іммігранти почали прибувати після 1935 р., внаслідок запровадження в Німеччині Нюрнберзьких расових законів. Масові переселення спостерігалися після аншлюсу Австрії Німеччиною в березні 1938 р., з окупованих у 1939 р. чеських територій та з новоствореної Словацької держави під протекторатом Німеччини¹¹³. Проте наймасовіша хвиля імміграції спостерігалася після захоплення Польщі. Значну частину біженців із Польщі складали військовослужбовці з польських військових формувань, яких на території Угорщини станом на жовтень 1939 р. було 38 тис. солдатів та офіцерів¹¹⁴. Загалом тимчасовий притулок на більш-менш довгий термін в Угорщині знайшло близько 60–80 тис. поляків, серед яких було близько 5–6 тис. євреїв. Число німецьких, австрійських, чеських, словацьких і польських євреїв-біженців, за різними оцінками, коливалося в межах 15–35 тис. Значна їх частина осідала і на Закарпатті¹¹⁵.

У зв'язку з масовим напливом біженців в Угорщині була активізована діяльність спеціального імміграційного органу – Загальнодержавного бюро з контролю за іноземцями (ЗЦБКИ), яке займалося обліком усіх біженців. Водночас, значний наплив іноземців, зокрема євреїв, викликав занепокоєння в угорського політичного керівництва, яке розглядало новоприбулих як небажаний елемент, особливо в умовах війни. На межі 1940–1941 рр. угорською владою були здійсненні перші немасштабні спроби виселення окремих єврейських іммігрантських родин через радянський та румунський

113. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 215.

114. Сколько польских бѣженцевъ въ Венгріи // Русская правда. – 1939. – № 24. – С. 1.

115. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 215.

кордони¹¹⁶. Так, до прикладу, сталося із уродженцем м. Мінськ А. Изгуром, мати якого була одружена з військовополоненим із Мукачева Йосифом Мілером, який згодом сюди перевіз дружину і сина. У 1938 р. його, як іноземця, в Мукачеві спочатку оштрафували на 20 пенге (*тогочасна угорська валюта – Ю. С.*) і пояснили, що йому дозволено жити на території Угорщини лише тимчасово. Зрештою, А. Изгура 26 листопада 1939 р. було передано радянським прикордонникам. Подібна доля, згідно радянських джерел, спіткала А. Зінгера, Ш. Келлера, Л. Розенберга із Ужгорода. При видворенні в СРСР, уже радянською владою, їх було засуджено на 3 роки кожного і відправлено в Ухто-Іжемський табір¹¹⁷. Проте більш масовим цей рух став після нападу Німеччини на СРСР та вступу в війну Угорщини.

Влітку 1941 р. головним слідчим ЗЦБКІ Еденом Мартінідесом та радником поліції Арпадом Кішом було розроблено план виселення євреїв без громадянства, які вважалися небажаними елементами, на «вільні території» Галичини, що вже були зайняті угорськими військами. Цей проект знайшов підтримку в регентського комісара Підкарпаття М. Козми, який став одним із основних його виконавців у межах краю. Також цей проект підтримали у середовищі військових, зокрема міністр оборони Кароль Борто та голова генштабу Генрік Верт, які, у свою чергу, переконали в доцільності цього плану прем'єр-міністра Ласло Бардошші та більшу частину угорського уряду. Єдиний урядовець, хто був проти цього проекту – це міністр внутрішніх справ Ференц Керестеш-Фішер, який у майбутньому і припинив подальші депортації¹¹⁸. До кінця незрозумілим є ставлення до цього проекту регента М. Горті, який жодним словом не згадує про ці депортації у своїх післявоєнних спогадах¹¹⁹, хоча дослідники схиляються до думки про безпосередній вплив Горті на їх припинення¹²⁰.

116. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 334.

117. Довганич О. Євреї в роки війн: переслідування і трагічні долі... – С. 139–140.

118. Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary... – P. 32.

119. Horthy N. Memoirs. Annotated by Andrew L. Simon – [Електронний ресурс] / N. Horthy. – Режим доступу: <http://www.hungarianhistory.com/lib/horthy/horthy.pdf>

120. Sakmyster T. Hungary's admiral on horseback. Miklosh Horthy, 1918–1944... – P. 273.

У даному контексті, варто відзначити роль військових у антисемітських заходах в Угорському королівстві періоду Другої світової війни. Слід зауважити, що від 1 березня 1940 р. регент Угорщини М. Горті перестав бути головнокомандувачем угорської армії, а вся військова влада зосереджувалася в руках голови генштабу, німця за походженням, Г. Верта, людини, яка негативно ставилася до будь-яких спроб надати політичні та національні автономні права для Закарпаття, а також мала чітко виражені антисемітські погляди. Такими поглядами було пронизане все вище керівництво генштабу¹²¹. Про масштаби впливу військових на державну політику засвідчував прем'єр П. Телекі, який писав у 1940 р.:

В Угорщині зараз є два урядові апарати та два уряди: один із них законний, інший – військовий уряд, що поширюється майже на всі галузі державного управління, оглядати та контролювати його розпорядження законний уряд не в змозі¹²².

Саме військові кола відіграли ключову роль у вирішенні питання про депортацію євреїв без громадянства та із нерегульованим громадянством. Насправді – це був тільки перший крок.

Угорський генштаб неодноразово пропонував уряду взагалі виселити все неугорське населення краю, мотивуючи це створенням єдиного життєвого простору для угорців у межах всієї Середньодунайської низовини та унеможливленням в майбутньому територіальних претензій до Угорщини за етнічним принципом¹²³. Зокрема, після початку німецько-радянської війни у червні 1941 р. угорськими військовими розроблявся проект виселення всього слов'янського населення краю на підконтрольні угорським військам радянські території. Проте, до реалізації цих планів так і не дійшло, оскільки ця ідея вважалася нереальною і не знаходила однозначної підтримки серед угорського вищого політикуму¹²⁴. Однак, якщо українське населення

121. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944) / О. Баран // За українське Закарпаття / Упоряд. В. Маркус і В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 11–20.

122. Цит. за: Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944... – С. 36.

123. Шандор В. Спомини. Т. II. Карпатська Україна 1939–1945. – Ужгород: МПП «Гражда», 2000. – С. 56–57.

124. Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918–1945... – С. 371.

пропонувалося виселити у зв'язку з геополітичною доцільністю, то депортація єврейської громади була обумовлена як заходами для зміцнення державної безпеки в умовах війни, так і поширеним серед угорського військового керівництва й частини політиків расових та національних упереджень щодо євреїв. Відзначимо, що подібна ініціатива з боку румунських військових на окупованих територіях Північної Буковини владою була підтримана. Вже 2 листопада 1941 р., через три місяці після окупації Буковини, 90 тис. місцевих євреїв були депортовані до Трансністрії – окупованої румунськими військами території півдня України¹²⁵.

Наприкінці червня на засіданні угорського уряду було вирішено, що *«усіх із сумнівим громадянством необхідно з території Підкарпаття депортувати і передати німецькій владі на Східній Галичині»*. Законодавче оформлення депортації було покладено на ЗЦБКІ, що на підставі урядового рішення винесло постанову № 192/1941 від 12 липня 1941 р., в якій були розроблені деталі виселення біженців. Ця постанова була доповнена таємними інструкціями голови ЗЦБКІ Шандора Шіменфалві, в яких наголошувалося, що головною метою проекту є *«чим швидша депортація якомога більшого числа новоприбулих польських та російських євреїв»*¹²⁶. Незважаючи на те, що юридичне оформлення депортації відбулося тільки 12 липня, проте двома днями раніше із Хуста вже розпочалася депортація 600 євреїв без громадянства, яка тривала протягом наступних трьох днів. Головну роль у цій акції відіграв регентський комісар Підкарпаття Міклош Козма, який того ж дня повідомив у канцелярію прем'єр-міністра про свій намір відправити за межі регіону *«всіх негромадян Угорщини галицького походження, викритих українських агітаторів та ромів»*¹²⁷.

Проте реалізація цих заходів виходила за межі Закарпаття і зачіпала не тільки новоприбулих біженців. Органами місцевої влади та ЗЦБКІ часто

125. Подольський А. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні / Навч. посібник – К.: ТОВ «Спринт-Сервіс», 2016. – С. 37.

126. Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary... – P. 33.

127. Segal R. Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945... – P. 71, 75.

здійснювалося досить широке і навіть довільне тлумачення поняття «особи без громадянства», що стало своєрідним репресивним інструментом проти місцевих євреїв, які були не вигідні місцевій владі. Особливо це зачепило євреїв, які проживали у сільській місцевості і через неналежне ведення документації місцевими органами влади, просто не мали можливості засвідчити своє громадянство. Одним із критеріїв підтвердження громадянства було свідоцтво про одруження батьків чи підтвердження про проживання предків в регіоні на законних підставах, як правило, із середини XIX ст., що було майже неможливою умовою для більшості сільських євреїв, особливо бідних. Така ситуація стимулювала масову підробку документів, що досягалося корупційним шляхом¹²⁸. В окремих населених пунктах, внаслідок депортацій, єврейська громада зазнала значного зменшення або й зникла взагалі. Так, зокрема, із с. Нижня Апша (Тячівського р-ну) влітку 1941 р. було депортовано близько 200 осіб єврейського населення, що складало п'яту частину місцевої громади, із Синевира (Міжгірського р-ну) – 300 осіб, переважно місцевих єврейських торгівців і фермерів¹²⁹, внаслідок чого громада села повністю припинила своє існування. В с. Липча (Хустського р-ну) після депортації із 542 євреїв залишилося всього 80¹³⁰.

Крім Закарпаття, часті облави на єврейське населення здійснювалися і в Трансільванії та на інших територіях Угорщини. Тим, хто підлягав депортації, угорська влада повідомляла, що їх переселять на звільнену територію Галичини в залишені будинки місцевих євреїв, які відійшли з Червоною армією при її відступі¹³¹. Проте, як зазначали агенти угорської контррозвідки в Хусті, ще до офіційного оприлюднення наказу про депортацію серед місцевих євреїв поширювалися листівки з інформацією про майбутні

128. ДАЗО, ф. 1212, оп. 1, спр. 4. – Циркуляри VIII Кошицького жандармського округу по административним и политическим вопросам за 1941 год. – Арк. 1.

129. The first massacre: Kamenets-Podolsky. Recollections on the Holocaust – the world's most extensive testimonial site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://degob.org/index.php?showarticle=2019>

130. Segal R. Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945... – P. 74.

131. Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary... – P. 33.

виселення. За даними агента, повідомлення про депортацію громадою було отримано із Будапешта¹³².

Зібраних із різних населених пунктів людей зганяли у вантажні автомобілі і відправляли в Ясіня. У дорогу депортованим дозволено було взяти із собою 30 пенге, продовольства на три дні і особисті речі. Вже з Ясіня євреїв групами по кількості осіб під конвоєм перевозили в Галичину до м. Коломия¹³³. Траплялися випадки, коли вже депортованих євреїв, які знаходилися в Ясіні, звільняли через отримання ними документів перед самою депортацією. Зокрема, 23 липня ясінянською жандармерією на основі цього було звільнено 40 єврейських родин, документи яких були привезені до кордону їхнім адвокатом¹³⁴. За свідченнями Мовзеша Каца, уродженця с. Кошельово (Хустського р-ну), у 1941 р. євреїв його села та хустського округу масово зігнали в м. Хуст, де їх ешелонами відправили до Ясіня. Проте через кордон так і не переправили, а повернули знову до Хусту¹³⁵. Причина такого повернення свідком не вказується. Ймовірно, це могло бути наслідком розпорядження міністра внутрішніх справ Ф. Керестеш-Фішера, який наприкінці серпня призупинив подальші депортації.

Координацію депортацій у межах Закарпаття проводив регентський комісар М. Козма. Перший ешелон із Ясіня вийшов вже 14 липня 1941 р. За даними ЗЦБКІ, до кінця серпня із Угорщини було депортовано 18,5 тис. осіб. За деякими відомостями, 14,5 тис. з них було депортовано з території Закарпаття і 4 тис. з інших частин Угорщини. Масштаби виселень в окремих населених пунктах були зазначені у місцевій пресі. Зокрема, за повідомленнями газети «Русское слово», тільки з Ужгорода в липні 1941 р.

132. ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 1. – Донесення агентів про діяльність політично ненадійних осіб на Закарпатті (діяльність українських націоналістів, інформації про успіхи радянської армії на фронтах, угорська пропаганда). – Арк. 19.

133. Лустиг К. *Время и люди* / К. Лустиг. – Ужгород: изд-во В. Падяка, 2007. – С. 24.

134. ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 1. – Донесення агентів про діяльність політично ненадійних осіб на Закарпатті (діяльність українських націоналістів, інформації про успіхи радянської армії на фронтах, угорська пропаганда). – Арк. 20.

135. Інтерв'ю з Кац Мовзеш із с. Кошельово (Хустський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=c5rUJPP-ogU&t=5353s>

було виселено 252 євреї, які вважалися польськими підданими¹³⁶. За даними газети «Карпаті Гірадо», із с. Вільховець та його околиць було виселено 180 сімей загальною кількістю близько 1 тис. осіб, які мали, як зазначається у повідомленні, відношення до Галичини¹³⁷.

На Галичині більшість депортованих зосередили в районі Коломиї, звідки їх пішки по 300–400 осіб направили в Кам'янець-Подільський. Німецька адміністрація регіону розмістила новоприбулих у покинутих будинках та казармах, які залишилися після відступу Червоної армії. Проте швидкий вплив депортованих значно ускладнив для німецької адміністрації забезпечення такої кількості людей, призвів до відсутності місця для їх розташування та погіршення санітарного стану в таборах депортованих. У зв'язку з цим 25 серпня була скликана комісія на чолі з німецьким офіцером Фріцом Заукелем (до її складу входили, переважно, офіцери Вермахту та СС), на якій було прийнято рішення про знищення депортованих євреїв до 1 вересня. 27–29 серпня 1941 р. більшість депортованих угорських євреїв були розстріляні¹³⁸. Разом із угорськими євреями також була розстріляна і значна частина місцевих євреїв. Загалом, протягом цих днів, німецьким спеціальним загоном (Einsatzgruppe) були розстріляні 23,6 тис. осіб, з яких близько 16 тис. були із Угорщини¹³⁹. Крім Кам'янця, розстріли депортованих із Угорщини були зафіксовані і в інших містах Галичини, зокрема в містах Станіслав (нині – Івано-Франківськ) та Чортків. Частина була відправлена до концентраційного табору Белжець, поблизу Рави-Руської¹⁴⁰. Не з'ясованою є участь угорських військових підрозділів у здійсненні цих розстрілів.

136. Польських подданных выселяют из Ужгорода // Русское слово. – 1941. – № 57. – С. 3.

137. Изъ Вульховца выселено около тысяч галичанъ // Русское слово. – 1941. – № 58. – С. 2.

138. Braham Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary...* – P. 33–34.

139. Шторк Т. *Голокост на Підкарпатті...* – С. 217.

140. *The first massacre: Kamenets-Podolsky. Recollections on the Holocaust – the world's most extensive testimonial site* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://degob.org/index.php?showarticle=2019>

Деякій частині депортованих вдалося уникнути розстрілів і повернутися нелегально знову на територію Угорщини. Можливості уникнення були різноманітні – від підкупу угорських конвоїрів під час перевезення до Кам'янця-Подільського до втечі. За розповідями жителя с. Верхній Студений Маєра Наймана, у серпні 1941 р. його сім'ю угорські військові вивезли за р. Дністер, де всіх депортованих євреїв (близько 200 осіб) відпустили серед поля із заборонаю повернення додому. Незважаючи на це, більшість вирішила повертатися, але, як згадує пан Маєр, пройти через нечисленні мости було нереально, оскільки всюди їх контролювали угорські військові. Декільком сім'ям вдалося перетнути Дністер за допомогою одного місцевого українця, який переправив їх нелегально на своєму човні. Після цього, протягом трьох місяців він з дружиною та двома дітьми пішки йшли додому, минаючи великі населенні пункти і рухаючись переважно вночі. Як зазначає свідок, вдалося вижити тільки завдяки жертвам місцевих українців. Після повернення у с. Верхній Студений, його та дружину прикордонною поліцією було арештовано і переведено до табору для інтернованих під Будапештом¹⁴¹.

Невеличкі групи євреїв-біженців, виселених попередньо на територію Галичини, часто фіксувалися і угорською прикордонною поліцією протягом осені 1941 р. та першої половини 1942 р. Так, зокрема, за IV квартал 1941 р. та за I квартал 1942 р. в межах діяльності Воловецької експозитури угорської королівської прикордонної поліції було зафіксовано 34¹⁴² і 78¹⁴³ нелегальних повернень із числа євреїв, виселених із краю в Галичину. В районі діяльності волівської (міжгірської) прикордонної поліції за I квартал 1942 р. фіксувалося повернення 48 осіб єврейської національності¹⁴⁴.

141. Інтерв'ю з Найман Маєром, із с. Верхній Студений (Міжгірський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ip30DILrRg&autoplay=1>

142. ДАЗО, ф. 3223, оп. 5, спр. 6, арк. 27.

143. Там само, спр. 10, арк. 1.

144. Із звіту начальника управління прикордонної поліції в Ужгороді міністрові внутрішніх справ Угорщини про політичне становище на Закарпатті. – 14 квітня 1942 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіярова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 289–291.

Нелегалів було передано в Гараньський табір інтернованих або ув'язнено у Будапешті (35 осіб). Взимку 1941–1942 рр. прикордонною поліцією також фіксувалося значне скупчення євреїв у галицьких прикордонних селах, які чекали сприятливого моменту для повернення в Угорщину. У зв'язку з цим була створена спеціальна угорська комісія (до її складу ввійшли представники міністерств внутрішніх справ і оборони, а також Прикордонного поліційного управління), яка зв'язалася в Станіславі з гауптштурмфюрером СС Гансом Крюгером, із яким було укладено угоду з метою недопущення масового нелегального повернення євреїв¹⁴⁵. Проте, незважаючи на всі ці заходи, процес повернення продовжувався і надалі. Загалом, за оцінками дослідників, кількість осіб, яким вдалося уникнути розстрілів і повернутися до Угорщини складає від 2 до 3 тис. осіб.

Саме перші біженці із Галичини, а також угорські солдати, які були свідками цих розстрілів повідомили про масові вбивства поблизу Кам'янця-Подільського. Інформація про ці події надійшла до Єврейського бюро захисту, котре, у свою чергу, проінформувало міністра внутрішніх справ Ференца Керестеш-Фішера, який своїм наказом призупинив подальші депортації євреїв із Угорщини¹⁴⁶. Потрібно відмітити, що після окупації Угорщини німецькими військами в березні 1944 р. самого Ф. Керестеш-Фішера було арештовано гестапо, що до певної міри свідчить про його роль в протидії жорсткій антиєврейській політиці, здійснення якої домагалася німецька верхівка від угорського політичного керівництва.

Незважаючи на призупинення подальших депортацій та смерть одного з їх ідеологів М. Козми, питання виселення євреїв із Закарпаття продовжувало циркулювати в середовищі місцевої еліти і надалі. У квітні 1942 р. жупаном Ужанського комітату Арпадом Шіменфалві був відправлений рапорт з частиною протоколу зборів Ужгородського муніципалітету до Міністерства внутрішніх справ, в якому декларувалося про потребу створення національного органу, який би в майбутньому планував та проводив

145. ДАЗО, ф. 3223, оп. 5, спр. 10, арк. 17.

146. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 217.

переселення євреїв. Чиновником така потреба мотивувалася ідеологічними причинами, а саме побудовою після війни нової християнської Європи, в якій місця євреям не було б¹⁴⁷.

З подібними пропозиціями у 1942 р. виступали і військові кола Угорщини. У січні 1942 р. генерал-майор Міністерства оборони Йозеф Хесселені під час робочої поїздки до Берліну вів переговори із представниками СС про виселення з Угорщини 12 тис. євреїв-мігрантів. Через декілька місяців військовий аташе Угорщини в Берліні генерал Шандор Хомлок запропонував план виселення 100 тис. іноземних євреїв, як перший крок у виселенні всіх угорських євреїв. Проте через технічні причини дані пропозиції так і не були реалізовані. Обидва плани, як зазначає дослідник Є. Єлінек, були запропоновані німецькій стороні від імені старшого офіцерського складу угорської армії, представники якого не узгоджували свої дії із офіційною угорською владою¹⁴⁸.

147. Segal R. Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945... – P. 79.

148. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачевы (1848–1948)... – С. 341.

Мобілізація до угорської армії

Ще одним проявом антиєврейської політики в Угорщині була мобілізація до трудових військових батальйонів, формування яких розпочалося у липні 1939 р.¹⁴⁹ Потрібно зауважити, що жителі Закарпаття у складі Угорщини вважалися майже повноправними її громадянами і підпадали під обов'язкову військову повинність. Винятком були представники єврейської та ромської національностей, яких мобілізували тільки до трудової військової повинності. Зазначимо, хоч фактичне створення єврейських військових трудових загонів відбулося вже у 1939 р., проте законодавчо цей процес був затверджений тільки у 1942 р. До цього, створення таких загонів регламентувалося внутрішніми розпорядженнями міністра оборони¹⁵⁰. З осені 1940 р. трудові загани, як правило, не були озброєні, їхнє завдання полягало у виконанні різноманітних робіт як на фронті, так і в тилу.

Численні єврейські робітничі батальйони були зосереджені і в межах Закарпаття, найбільше на будівництві оборонних споруд «лінії Арпада» в Карпатах, що велося угорськими інженерами протягом 1940–1944 рр. Територія сучасного Закарпаття входила до району дислокації VIII угорського гонведського корпусу, штаб якого знаходився у м. Кошіце. Станом на 18 грудня 1941 р., згідно зі звітом командування військового округу, на його території (*переважно сучасного Закарпаття – Ю. С.*) офіційно проходили службу у трудових загонах 1847 євреїв, 684 служили в інших підрозділах на території Угорщини¹⁵¹. На початку 1940-х рр. термін служби християн у таких загонах становив 3 місяці. Це були, переважно, фізично слабкі, непридатні для військової служби призовники, які виконували допоміжні функції забезпечення, контролю тощо. Для євреїв термін служби становив два роки для тих, хто ще не відбував військової служби та 3 місяці для фізично слабких або тих, хто раніше вже відслужив¹⁵².

149. Szabó J. Kárpáterődítés 1940–1944... – O. 179.

150. Stenge Cs. Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat... – O. 249–256.

151. Ibidem. – O. 252.

152. ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 4, 23 арк. – Арк. 21.

Євреї на примусових роботах в районі м. Капошвар (Угорщина), 1943 р.
Фото FORTEPAN / Nagy Sándor

За згадками Василя Гапака, жителя с. Лумшори, Перечинського р-ну, у 1941–1942 рр. поблизу його села знаходився трудовий табір, в якому розташовувалося приблизно 500 чол., переважно євреїв, які здійснювали будівництво дороги. За його словами, мобілізовані євреї були старші за віком – 40–60-річні, проте змушені були носити важке каміння на руках на відстань 50–100 м. Згодом їх перевели до с. Дубриничі, де вони були зайняті на будівництві бункера, а потім, із наближенням фронту, їх перевели вже в невідомому напрямку¹⁵³. Подібні трудові табори були створені і для закарпатських ромів. Табори, де розміщувалися єврейські робітничі загони, знаходилися в різних частинах гірського Закарпаття.

153. Гапак В. «Вибору не давали, куди відіслали, туди й ідеш...» // У Рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд., підг. текстів, комент., прим. О. Грицака, Р. Офіцінського. – Ужгород: ІВА, 2013. – С. 47.

Детальний опис одного з таких таборів, що знаходився поблизу селища Ясіня (Рахівського р-ну), зберігся у звітах угорської контррозвідки та місцевої жандармерії, які розслідували масову втечу євреїв-робітників з цього табору. Зокрема, за їхніми даними, у травні-червні 1941 р. в районі селища Ясіня дислокувалося 6 робітничих єврейських рот. Мобілізовані працювали на будівництві доріг залізничного та автомобільного сполучення, ремонті мостів, заготівлі будівельного матеріалу, а також будівництві військових об'єктів, пов'язаних із формуванням оборонної лінії¹⁵⁴. Весь особовий склад цих рот складався з євреїв, мобілізованих сюди із різних частин Угорщини, а керували цими загонами угорські офіцери-християни. Як правило, кількість особового складу одного робітничого батальйону становила 250 євреїв і 9 християн. З 1944 р. мобілізовані євреї працювали в угорській військовій формі з дискримінаційною нашивкою – «жовтою зіркою» на рукаві¹⁵⁵.

Робочий день тривав із 6 ранку до 6 вечора з обідом на місці безпосереднього виконання робіт. Норма виробітку в одних була погодинна, в інших – нормована. Виконані роботи мали пропорційно дорівнювати витратам для утримання табору. Кожна рота проживала в 2–3 бараках, щільно розташованих один біля одного вздовж дороги на своєму виробничому відрізку. Робітничі загони дислокувалися на відстані 5–11 км від угорсько-радянського державного кордону.

Складне становище в трудових військових формаціях призвело до пошуку шляхів уникнення мобілізації. До червня 1941 р. в прикордонних зонах угорськими спецслужбами фіксувалася масова організована втеча євреїв-робітників, які відбували військову трудову повинність, переважно в напрямку радянського кордону, який до того часу проходив в Карпатах. За даними угорського слідства, основними мотивами втеч було законодавче погіршення становища євреїв в Угорщині, шляхом ухвалення ряду антисемейських законів, а також принизливе ставлення до робітників-євреїв

154. ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 4, 23 арк. – Арк. 21–23.

155. Рінгел В. Між життям і смертю. Невільницькі спомини / Упоряд. М. Грицак, М. Машура. – Ужгород: Карпати, 2006. – С. 97.

Євреї з трудового батальйону, 1943 р.
Фотом FORTEPAN / Nagy Sándor

з боку угорських офіцерів, які часто піддавали їх фізичному покаранню. Як приклад наводилася поведінка старшого лейтенанта на прізвище Гече, офіцера контррозвідки, який, виступаючи перед солдатами, наголошував, що: *«Ви – є виразка на тілі угорської нації! Зі свого боку, я можу сказати, що кожного єврея із задоволенням задушив би»*¹⁵⁶.

Мобілізований у 1943 р. ужгородець Ладіслав Рот відмічав у своїх спогадах, що найжорстокіше до солдат-євреїв відносилися саме офіцери – угорці за походженням, родом із Задунав'я, які мали чітко виражені антисемітські погляди. Серед поширеного фізичного покарання, до якого вдавалися наглядачі, було: кількогодиннє сидіння зв'язаних солдат у неправильних позах або прив'язування у підвішеному стані до стовпа¹⁵⁷. Подібні знущання підтверджувала у своїх звітах комісія угорської контррозвідки, яка розслідувала вищезгадані масові втечі солдат в районі Ясіня.

156. ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 4, арк. 21–23.

157. Інтерв'ю з Рот Ладіслав, м. Ужгород [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=QSkPhyPJ15k&t=6343s>

Окремо слідчими відзначалися важкі умови праці і таборового побуту. Зокрема, відмічалось, що м'ясо часто смерділо так, що неможливо було його їсти, а хліб вкривала пліснява. Умови розміщення теж кваліфікувалися як незадовільні, адже під час дощу бараки протікали. Також рапортувалося про нелегальний перетин кордону не тільки євреїв із дислокованих навколо робітничих рот, але й інших територій Угорщини, які боялися запровадження законодавчого погіршення свого становища. Зазначалося, що певну роль у спонуканні євреїв до втечі відіграла пропаганда, яку вели працівники радянського виставкового павільйону в Будапешті. Вони розповідали про хороші перспективи працевлаштування, високу заробітну плату інтелектуалам у СРСР.

За даними угорських слідчих, багато втікачів планувало свої втечі завчасно, ще до прибуття у прикордонну зону. Так, зокрема, з 25 травня до 6 червня 1941 р. з таборів, розміщених поблизу Ясіня, до СРСР втекло 134 робітники, яких організовано, невеликими групами, проводили місцеві українці-лісоруби. Втечі відбувалися вночі по 5–6 або 10–20 осіб у різний час та з різних рот¹⁵⁸. Згадувалось про невідому людину з Ясіня, яка представлялася журналістом, координувала та безпосередньо організовувала перехід кордону. Враховуючи дані про втечі, угорськими слідчими рекомендувалося відвести єврейські робітничі загони від кордону, оскільки майже 40% їхнього особового складу були добре освічені особи, що могло призвести до надання радянській стороні важливої і достовірної військової інформації¹⁵⁹.

Проте на радянській стороні доля утікачів також була непростою. Згідно радянських джерел, 30 травня 1941 р. кордон перетнуло 35 солдатів-євреїв 2-ї роти 4-го батальйону угорської армії, 12 з яких були уродженцями Закарпаття. У зв'язку із початком німецько-радянської війни, затриманих не встигали судити у прикордонних містах, тому їх було евакуйовано до м. Іваново (тепер Російська Федерація), де 19 вересня 1942 р. всі вони були засуджені радянським судом на 3 роки таборів¹⁶⁰.

158. ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 4, арк. 13–14.

159. Там само, арк. 22.

160. Довганич О. Євреї в роки війни: переслідування і трагічні долі... – С. 139–143.

Крім нелегальної еміграції за кордон із трудових загонів, які дислокувалися вздовж радянського кордону, євреї намагалися корупційним шляхом уникати трудової військової повинності, зокрема через підкуп військових лікарів, які видавали довідки про їхню фізичну непридатність. Восени 1940 р. під підозрою в отриманні хабарів від єврейських призовників потрапила комісія з визначення придатності призовника у кількості 12 осіб, яка діяла при 72-му військовому допоміжному командуванні в Мукачеві. Як було з'ясовано слідством, ця комісія виписувала комісійні квитки за винагороду від 100 до 200 пенге, а також коригувала медичні картки і медичні записи за 200–300 пенге¹⁶¹. У вересні 1941 р. в Мукачеві була викрита ще одна корупційна афера, пов'язана із ухилянням євреїв від військової служби, внаслідок чого було арештовано 22 особи та угорського лікаря, який вже за 1000 пенге видавав відповідні довідки для євреїв-новобранців¹⁶². Згодом у цій справі було арештовано ще одного лікаря, чиновника міського управління, місцевого рабина та його заступника. У цих двох випадках уникнення від служби, військові лікарі та чиновники діяли через єврейських посередників, які пропонували багатим євреям-призовникам вирішення питання про звільнення від трудової повинності¹⁶³.

Значно гірша ситуація склалася для мобілізованих євреїв із початком німецько-радянської війни та вступом у неї Угорщини. З початком війни проти СРСР Угорщина масово почала мобілізувати закарпатців до угорської армії та відправляти їх на Східний фронт. Із 200 тис. угорської армії, відправленої на схід, відзначалося, що велика кількість особового складу окремих відділів (від 20 до 40%) становили представники національних меншин¹⁶⁴. Також угорським командуванням на початку війни на

161. Офіцинський Р. Примусова праця на Закарпатті 1939–1944 років очима «живої історії»... – С. 25.

162. Аресты вь мукачевской аферѣ продолжаютя // Русское слово. – 1941. – № 77. – С. 2.

163. Массовые аресты среди евреев вь Мукачевѣ // Русское слово. – 1941. – № 76. – С. 2.

164. Budaj M. Narodnoste mensiny v Mad'arskej kral'ovskej armade v rokoch 1939–1943 / M. Budaj // Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov. – Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda Trnava, 2002. – P. 160–171.

Східний фронт було відправлено до 12 трудових батальйонів, загальною чисельністю 14 тис. осіб, переважно євреїв та ромів¹⁶⁵. У 1942 р. загальна кількість солдат військових трудових загонів із Угорщини, які знаходилися на Східному фронті досягла 37275 осіб¹⁶⁶ або 152 роти, з яких 130 були єврейськими. У той час у тилу знаходилося ще 140 рот¹⁶⁷. Після поразки під Сталінградом втрати угорських трудових загонів становили 23 308 осіб, з яких тільки 21 287 – це були втрати, одержані протягом січня-лютого 1943 р. Більшість із цих втрат, а саме 18 843 особи, вважалися зниклими безвісти, 2158 загиблими, 716 пораненими та 1591 військовополоненими¹⁶⁸. Враховуючи таку кількість зниклих безвісти, неспівмірну із загиблими, можна припустити, що більшість із цієї категорії втрат – це дезертири, які перейшли на бік Червоної армії.

Відправлений на Східний фронт в район р. Дон житель с. Великий Березний Генріх Зінгер відзначав, що більшість єврейських батальйонів знаходилися під наглядом німецьких військових, які жорстко відносилися до них. Солдати у трудових загонах на фронті, як правило, були одягнені у цивільний одяг, в якому їх було мобілізовано. Особливо важко було в трудових батальйонах з настанням холодів, коли через нестачу теплого одягу та важкі умови праці частими були випадки обмороження та смерті. Крім важкої допоміжної роботи на фронті, мобілізованих євреїв часто використовували для розмінування території, пускаючи їх на проходження небезпечних ділянок¹⁶⁹.

З початком німецької окупації Угорщини та зосередження євреїв у гетто, відправка їх на примусову працю продовжувалася. Так сталося із жителем

165. Офіцинський Р. Примусова праця на Закарпатті 1939–1944 років очима «живої історії»... – С. 8–34.

166. Stenge Cs. Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat... – O. 249–256.

167. Szabó J. Kárpáterődítés 1940–1944... – O. 182.

168. Stenge Cs. Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat... – O. 249–256.

169. Інтерв'ю із Зінгер Генріхом із с. Великий Березний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=iESeGY1d95Y&autoplay=1>

м. Мукачево Ернестом Галпертом, якого було мобілізовано до трудового батальйону в день виселення місцевих євреїв гетто та відправлено до трудового табору у Північній Трансільванії. Як правило, чоловіків працездатного віку під наглядом СС або угорських солдатів відправляли на спорудження фортифікаційних споруд, яке активно велося протягом весни-літа 1944 р. в Карпатах¹⁷⁰. В Угочанському комітаті (*сьогодні переважно територія Виноградівського р-ну Закарпатської обл. – Ю. С.*) на примусову трудову повинність частину єврейських чоловіків військовозобов'язаного віку призывали прямо з гетто. Жінок, як правило, направляли прибирати казарми, що знаходилися неподалік. Відбір молодих та фізично придатних євреїв на примусові роботи проводився також і в концтаборі Аушвіц. Загальна кількість угорських євреїв, які перебували в робочих загонах, станом на 1944 р. складала приблизно 125 тис. чол.¹⁷¹ Фактично для багатьох євреїв, які були мобілізовані на примусові роботи, це дало можливість уникнути депортації 1944 р. та пережити Голокост.

РОЗДІЛ II

НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ УГОРЩИНИ.

ГОЛОКОСТ 1944 р.

170. Інтерв'ю із Галперт Ернестом із м. Мукачево [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=7FUyk6uN70E>

171. Szabó J. Kárpátterődtés 1940–1944... – О. 184.

Створення гетто

19 березня 1944 р. на територію Угорщини було введено 11 німецьких дивізій, які без жодного опору окупували всю країну. Зі вступом німецьких військ в Угорщині суттєво змінюється політична конфігурація у владних верхах, що призводить до змін і у внутрішній політиці, зокрема в національному питанні. Новий маріонетковий угорський уряд був переформатований у пронімецькому напрямку, на чолі якого став колишній посол Угорщини в Німеччині Деме Стояї. Зміни в політиці нового уряду, що відбулися після березня 1944 р., найбільше були пов'язані із радикалізацією ставлення до єврейського та ромського населення країни. Така політика диктувалася німецькими вимогами «остаточного вирішення» питань цих народів, що в попередні роки було зроблено у більшості європейських країн, підконтрольних Німеччині.

У зв'язку із цим, вже 19 березня 1944 р. в Будапешті було створено штаб із підготовки депортації євреїв, який очолив Адольф Айхман. Також при новоствореному уряді вводилися посади державних секретарів при Міністерстві внутрішніх справ, які мали відповідати за організацію депортації єврейського населення. На ці посади було призначено Ласло Ендре та Ласло Бакі, двох відомих в Угорщині антисемітів, які у співпраці із німцями мали реалізувати «остаточне вирішення єврейського питання» в Угорщині¹⁷². До функціональних обов'язків Л. Ендре входила координація цивільної влади на місцях, а Л. Бакі був відповідальний за координацію силового блока, зокрема жандармерії та поліції¹⁷³.

У здійсненні оперативних антиєврейських заходів Підкарпатська територія у планах нової влади була позначена як депортаційна зона № 1, до якої також відносилися території всієї північно-східної Угорщини. Першочерговість виселення саме закарпатських євреїв угорською владою

172. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 355.

173. Vági Z. The Holocaust in Hungary: Evolution of a Genocide... – P. 19.

пояснювалася оголошенням цієї території прифронтовою зоною, що потребувало виселення євреїв як політично неблагонадійних. Ось, як обґрунтував подальшу ізоляцію єврейського населення державний секретар Л. Ендре:

Проживаючі в Угорщині євреї стали на сторону неприятели в боротьбі за життя і за смерть, которую ведет мадьярство с большевизмом. Строгий распоряжения угорского правительства, направленные к изоляции еврейства от коренного населения, были выданы в целях самообороны¹⁷⁴.

Протягом 20–23 березня в міста Закарпаття прибули перші загоны СС, які у співпраці з угорськими відділами жандармерії, місцевими адміністраціями та військовими поступово почали вводити адміністративні заходи, що обмежували пересування євреїв та засоби для їхнього існування¹⁷⁵.

Першими антисемітськими заходами після приходу німецьких військових на Закарпаття стали масові пограбування єврейського населення. У багатьох населених пунктах були зафіксовані обшуки єврейських поселень із метою заволодіння їхніми коштовностями та ювелірними виробами. Досить поширеною стала практика взяття багатих євреїв у заручники з метою подальшого вимагання за них викупу. Так, 31 березня в Берегові після прибуття туди відділів гестапо були захоплені заручники з числа місцевого єврейства, за яких вимагався «колективний штраф», що був оплачений громадою. Незважаючи на це, подібні випадки в Берегові повторювалися і надалі. У Хусті було взято в заручники 40 осіб із числа керівників релігійної громади, за яких також вимагали колективний викуп¹⁷⁶. В Ужгороді, через неможливість місцевої громади внести необхідну суму викупу, частину коштів було надано греко-католицьким єпископом М. Дудашем¹⁷⁷.

174. Заява угорського статс-секретаря Ендре Лайоша від 4 червня 1944 р., стосовно проведення єврейського закону на території Угорщини // Тернистий шлях до України: 36 архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О. Д. Довганич і О. М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во “Закарпаття”», 2007. – С. 409–410.

175. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 355.

176. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 218.

177. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 357.

Також угорською місцевою та державною владою проводилися заходи із остаточного виключення євреїв із усіх сфер економічного, культурного та громадсько-політичного життя регіону. Розпорядженням уряду від 29 березня 1944 р. євреям остаточно заборонялося бути урядниками чи службовцями державних, муніципальних, обцинних органів влади та працівниками публічних корпорацій, фондаций, інституцій та заводів. Те ж саме стосувалося і державних нотаріусів та судових працівників, адвокатського корпусу. Ті, хто вже займав такі посади, повинні були бути «пенсіоновані»¹⁷⁸. Звільненню підлягали і євреї: журналісти, працівники театральної та кіносфери. Обмеження, щоправда, не стосувалося окремих «привілейованих євреїв», які були визначені законом № XV від 1941 р. «Про охорону нації» або так званім «III антиєврейським законом»¹⁷⁹. 26 квітня 1944 р. спеціальним розпорядженням ужгородського бургоміста Ласло Меґої було доручено, щоб протягом 8 днів із усіх публічних бібліотек були вилучені книги, які стосувалися єврейської тематики, а їх автори занесені до чорного списку¹⁸⁰.

Після приходу німецьких загонів СС на територію краю, розпочалося остаточне витіснення євреїв із економічного життя. Були закриті єврейські підприємства, які ще діяли після впровадження антисемітських законів. На початку депортацій, згідно з розпорядженням регентського комісара, вказувалося, що всі єврейські магазини повинні бути зачинені та опечатані, а ключі від них мали зберігатися у голів місцевих влад. Євреї остаточно були витіснені з торгівлі, що первинно зумовило значний товарний дефіцит у регіоні¹⁸¹. Загалом, тільки в Ужгороді, згідно даних від 11 травня 1944 р., у євреїв було забрано 215 підприємств, 159 магазинів і лавок, 374

178. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944... – С. 109.

179. Правительственный распоряжение по упорядочению еврейского вопроса. Классификация евреев и не евреев // Карпаторусский голос. – 1944. – № 27. – С. 2.

180. Розпорядження бургомістра м. Ужгорода книготоргівцям і бібліотекам про вилучення прогресивної літератури. – 26 квітня 1944 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 357.

181. Елинек Й.А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачевы (1848–1948)... – С. 363.

майстерень та більше 2000 квартир¹⁸². Євреям також заборонялося здійснювати будь-які великі комерційні угоди із неєвреями, продавати їм своє майно, утримувати цінні папери та акції. Все цінне нерухоме і рухоме майно підлягало реєстрації в місцевих органах влади¹⁸³.

Дискримінаційними були заходи з ідентифікації єврейського населення. Із 4 квітня 1944 р. в населених пунктах Закарпаття всіх євреїв зобов'язали носити жовті нашивки у вигляді зірки Давида на одязі, що мало на меті дві цілі: ідентифікація єврейського населення і недопущення контактів євреїв із неєврейським населенням. Особи з подібною позначкою не могли носити військову уніформу, не мали права користуватися особистим автотранспортом, а громадським – тільки з виробничою метою і за наявності спеціального дозволу, можливість отримання якого було обумовлено тільки обов'язками перед державою та законом¹⁸⁴. Водночас, ця вимога не поширювалася на євреїв – героїв війни та тих, які мали заслуги перед державою. Згодом від носіння цього знаку було звільнено євреїв, які працювали християнськими священиками, військових вдів і сиріт, іноземних громадян¹⁸⁵. Також зірками Давида потрібно було позначити всю нерухомість, яка належала єврейському населенню. В окремих населених пунктах для євреїв були введені комендантські години, що передбачали можливість виходити з дому тільки до обіду, з 11 до 12 години, для здійснення покупок¹⁸⁶. У зв'язку із введенням візуальної ідентифікації євреїв почастишали випадки побутового насильства проти них.

На загальнодержавному рівні «єврейське питання» вирішувалося не менш оперативно. Уже 7 квітня 1944 р. відбулася зустріч у Міністерстві внутрішніх справ Угорщини за участі державних секретарів Л. Ендре та Л. Бакі, двох офіцерів СС, радника Міністерства внутрішніх справ й ряду

182. Рейдер А. Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 30.

183. Секвестрация еврейского имущества // Карпаторусский голос. – 1944. – № 33–34. – С. 2.

184. Насчет евреев // Карпаторусский голос. – 1944. – № 28. – С. 1.

185. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944... – С. 94–95.

186. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 218.

офіцерів жандармерії та поліції із Закарпаття. На цій зустрічі визначалася доля закарпатських євреїв, було вирішено організувати 4 воєнні округи: Верховинський, Севлюшський (Виноградівський), Ужгородський та Хустський¹⁸⁷. Створення таких округів мало на меті полегшити координацію дій угорських силових структур, місцевої влади у співпраці з німецькими військовими щодо створення гетто та подальшої депортації євреїв.

12 квітня в Мукачеві під головуванням Л. Ендре була проведена нарада для керівників адміністративних органів Підкарпаття, на якій вирішувалося питання графіку створення гетто в регіоні, що передбачалося розпочати через два дні після єврейського свята Пасхи¹⁸⁸. Цього ж дня вийшло розпорядження регентського комісара Вілмоша Томчани, де зазначалися вказівки місцевим органам влади та відділам жандармерії і поліції щодо організації процесу депортації на місцях, перепису населення, обліку єврейського майна тощо. Для цього передбачалося створення спеціальних комісій, до складу яких включалися: старости (бірови) сіл, члени місцевих управ, нотарський персонал¹⁸⁹. Проте, потрібно відзначити, що початок створення гетто в межах Закарпаття розпочався майже за два тижні до законодавчого оформлення цього процесу по всій країні, що відбулося тільки 28 квітня 1944 р. у зв'язку із прийняттям відповідного закону під № 1610/1944 М.Е¹⁹⁰.

Загалом протягом квітня 1944 р. в межах сучасного Закарпаття було створено єврейські гетто у дев'ятох населених пунктах регіону. Виселенню до гетто не підлягали тільки євреї-лікарі, аптекарі та всі ті, хто були задіяні в обороні держави, в разі якщо вони мали відповідні посвідчення від військових структур¹⁹¹.

187. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 363.

188. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 218.

189. ДАЗО, ф. 53, оп. 3, спр. 7. – Розпорядження регентського комісара про депортацію єврейського населення. – 1 арк.

190. Frojmovic K. Gettósítás és deportálás 1944-be... – О. 259.

191. Дополнительно о евреях // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 31–32. – С. 2.

Одне з перших масових виселень євреїв до новостворених гетто відбулося 16 квітня 1944 р. на території Собранецького округу (*зараз Словачька Республіка – Ю. С.*), який адміністративно відносився до Підкарпатського регентського комісаріату. Із самого ранку місцева поліція та жандармерія протягом декількох годин зігнала всіх євреїв, які були відправлені до гетто, розміщеного на околицях міста Ужгорода на цегельному заводі Мошковича¹⁹². Цього дня процес переселення до гетто відбувався паралельно ще в декількох містах краю, зокрема і в Мукачеві. Саме ця дата першого виселення євреїв вважається початком Голокосту в Угорщині. У 2001 р. уряд Угорської Республіки цей день оголосив угорським Днем пам'яті Голокосту¹⁹³.

Початок переселення євреїв Ужгорода до гетто розпочався дещо пізніше – 20 квітня. Із самого ранку на вуличних дошках оголошень з'явилося розпорядження мера Ужгорода Л. Мегої, в якому зазначалося, що на 9-ту годину призначено виселення місцевих євреїв за межі міста в гетто. Всі євреї мали бути наготові вже о 8-ій годині із невеличкою кількістю речей, яка тим самим розпорядженням регламентувалася у такій кількості: один комплект одягу та нижньої білизни, ручна поклажа вагою до 50 кг на одну людину і продуктів на 14 днів¹⁹⁴. Координацію переселення до гетто ужгородських євреїв здійснював офіцер СС Теодор Даннекер, який перед тим займався депортацією євреїв Болгарії¹⁹⁵.

Усе місто було поділено на п'ять округів із визначеними збірними пунктами, звідки вже всіх євреїв пішохідними групами із визначеного округу відправляли в гетто. Перед відправкою в гетто спеціально створені комісії із представників мерії, жандармерії та поліції приймали, обліковували та опечатували нерухоме майно євреїв. Згідно з наказом бургомістра, ті, хто

192. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 367.

193. Офіцинський Р. Голокост на Закарпатті тривав 52 дні... – С. 20.

194. Кобаль Й. Анатомія ужгородського Голокосту... – С. 11.

195. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 374.

намагався розграбувати опечатане майно підлягали статаріальному суду. У разі, якщо хтось із місцевого християнського населення тримав на збереженні речі євреїв і не заявив про них, міг бути інтернованим, а його майно підлягало конфіскації. Даний пункт стосувався і тих осіб, які під час виселення євреїв до гетто придбали у них певні речі. Місцева влада закликала всіх християн всіляко сприяти у виселенні євреїв¹⁹⁶. Подібна процедура була реалізована і в інших населених пунктах.

Спочатку всіх ужгородських євреїв відправили до цегельного заводу Мошковича, проте після його заповнення було створене ще одне гетто на території деревообробної фабрики, заснованої свого часу місцевим євреєм М. Глюком на вул. М. Мункачі (*сучасна вул. Мукачівська – Ю. С.*) Станом на 23 квітня гетто на цегельному заводі Мошковича нараховувало 13 733 євреїв, з яких 8713 були жителями Ужгорода і 5020 жителями Ужанщини. Уже 26 квітня в обох ужгородських гетто було сконцентровано 16 927 осіб, з яких 2600 було зосереджено в другому гетто на деревообробній фабриці¹⁹⁷. Керівників місцевих євреїв, у тому числі і членів місцевої Єврейської ради, а також лікарів, зігнали в гетто, що знаходилося в центральній частині міста. Окремо утримували політично неблагонадійних євреїв, а також багатих євреїв, які часто піддавалися тортурам із метою з'ясування місцезнаходження їхніх коштовностей. Фактично, протягом шести днів повністю завершився процес геттоїзації всіх ужгородських євреїв¹⁹⁸.

Значних масштабів були створені гетто в межах Мукачева, в якому відсоток євреїв населення був одним із найчисельніших у регіоні. Станом на 1941 р. 43% населення міста складали жителі іудейського віросповідання. Виселення мукачівських євреїв до гетто розпочалося після прибуття 15 квітня до Мукачева офіцера СС Дітера Вісліцені, який координував створення гетто в місті¹⁹⁹. Вже 16 квітня в центральній частині міста

196. Выселение евреевъ // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 31–32. – С. 1.

197. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 369.

198. Кобаль Й. Анатомія ужгородського Голокосту... – С. 11.

199. Філіпов О. Мукачево в ХХ веке. Краткая история одного города за 100 лет (краеведческий очерк) / О. Філіпов. – Ужгород: Полиграфцентр «Ліра», 2013. – С. 23.

на декількох вулицях, де переважно проживали місцеві хасиди, було організовано гетто, в якому розміщували міських євреїв. Протягом декількох днів тут було сконцентровано 13 тис. осіб. Ще одне гетто було створено на околиці міста в цегельному заводі «Шайовича», де утримували близько 14 тис. осіб, зібраних із населених пунктів комітату²⁰⁰.

Два великих гетто облаштували і на території Берегова. Виселення берегівських євреїв до гетто розпочалося в останній день єврейської Пасхи 16 квітня. Саме гетто було створено на цегельному заводі «Конт і Валь», яке раніше також належало місцевим євреям. Друге, дещо менше гетто було розміщено в приміщеннях так званого «хутора Вайса». Центральна синагога Берегова, яка знаходилася в центрі міста була перетворена на лікарню, яка обслуговувала обидва збірні пункти²⁰¹. Загалом у двох берегівських гетто утримувалося приблизно 10 тис. осіб, яких звели сюди із самого Берегова та навколишніх сіл.

На Мараморошині було створено п'ять гетто: в Хусті, Тячеві, Солотвині, Ізі та Сокирниці. Ще одне гетто, куди відправляли марамороських євреїв, було гетто, розташоване в угорському містечку Матесалка²⁰².

Хустське гетто знаходилося в центрі міста на трьох вулицях біля великої синагоги в районі, де щільно проживали євреї. Заповнення гетто відбувалося між 20 та 27 квітня. Протягом цього часу сюди було заселено близько 6 тис. євреїв з міста та 5 тис. з околиць. До хустського гетто також потрапили євреї Хустського, Міжгірського, Синевирського, Веряцького, Копашневського та Рахівського районів Марамороської експозитури. Хустських євреїв перед заселенням до гетто декілька днів тримали у великій синагозі, де їх обшукували, забираючи всі цінні речі. У гетто працювала утворена Єврейська рада, головою якої був Шамуель Лазарович (колишній торгівець дерева, останній голова громади)²⁰³.

200. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 218.

201. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 378.

202. Frojimovic K. Gettósítás és deportálás 1944-be... – О. 257–264.

203. Бізонич М. Хуст у старовинній листівці / М. Бізонич. – Ужгород: приватна друкарня ПП «ПОВЧ Р. М.», 2009. – С. 33–34.

Велика синагога м. Хуст
(сучасне фото)

Гетто у Тячеві знаходилося у єврейському кварталі міста, де було сконцентровано близько 10 тис. осіб, з яких 2,5 тис. були місцевими, а решта – із навколишніх сіл. Гетто керувалося місцевою Єврейською радою, головою якої був Єно Рот²⁰⁴. Солотвинське гетто, збір до якого проходив протягом 17–20 квітня, знаходилося в центрі села. В Ізі заповнення гетто розпочалося 16 квітня. Тут було зосереджено 5–7 тис. осіб. Гетто в с. Іза було сформовано в околицях села на двох вулицях, де проживали місцеві українці, яких за свідченням Мовзеша Каца, попередньо відселили. У Сокирниці гетто створили у другій половині квітня. Проте обидва гетто були тимчасовими пунктами на шляху до головного гетто, яке знаходилося в Хусті, звідки всіх відправляли до Аушвіцу. За спогадами депортованих, перебування у них тривало протягом декількох днів.

В Угочанському комітаті гетто було створено в м. Севлюш (Виноградів) в центрі міста на чотирьох вулицях навколо головної синагоги.

204. Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary... – P. 120.

У виноградівському гетто було сконцентровано близько 12 тис. осіб, з яких 4,7 тис. були безпосередньо із самого міста, а решта – із навколишніх сіл комітату²⁰⁵. Зазвичай, виселені до кожного гетто євреї перебували в них в середньому від 30 до 40 днів.

205. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 219.

Внутрішня організація гетто та життя в ньому

Як правило, гетто створювали у великих населених пунктах, які мали залізничне сполучення, що передбачалося використати для подальшої депортації інтернованих євреїв. Гетто були ізольовані від інших частин міста великим парканом, який по зовнішньому периметру охоронявся місцевою жандармерією, поліцією, членами «Левенте» та профашистськими елементами. У деяких містах гетто створювалися на базі цегельних заводів або інших промислових об'єктів, де інтернованим часто доводилося жити під відкритим небом, в інших – гетто формувалося в тих частинах міста, де компактно проживала місцева єврейська громада. У сільській місцевості євреїв тимчасово зосереджували поблизу синагог чи інших обцинних будинків, де після опису їхнього майна направляли до гетто, яке знаходилося в найближчому великому місті²⁰⁶. Перед входом до кожного гетто, під загрозою фізичного покарання всі євреї повинні були здати цінні речі та гроші у спеціальні коробки²⁰⁷.

Забезпечення кожного гетто було поставлено на спеціальні Єврейські ради (юденрати), які були організовані в першій половині квітня ще перед початком процесу створення гетто в межах Закарпаття. Такі ради, які створювалися на місцях, переважно у великих населених пунктах, ставали представницькими органами кожної окремої єврейської громади міста чи більшої адміністративної одиниці, об'єднуючи євреїв незалежно від їхньої релігійної, конфесійної чи соціальної приналежності. Такий орган мав виключні повноваження на комунікацію із місцевою владою, а також загальнодержавною Центральною Єврейською радою, яка була створена 21 березня і знаходилася в Будапешті²⁰⁸. Основними функціями таких рад

206. Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary... – P. 113.

207. Інтерв'ю з Енгельман Міхаїлом, із с. Дусино (Свалявський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=zG-lwwwzz8M&t=1s>

208. The Jewish Council. Recollections on the Holocaust – the world's most extensive testimonial site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://degob.org/index.php?showarticle=202>

на початку був облік всього майна та цінностей, якими володіла громада, й здійснення перепису всіх місцевих євреїв.

Також завданнями рад були збір та сплата викупу, яку вимагали німецькі чи угорські військові за захоплених у заручники окремих представників громади. Як правило, членами таких рад ставали активні учасники місцевих єврейських громад, хоча інколи головним критерієм для входження до подібної ради було вільне знання німецької мови та готовність співпрацювати з німецькими спецслужбами²⁰⁹.

Після початку процесу створення мережі гетто на Закарпатті на єврейські ради були покладені такі функції: повне забезпечення збірних пунктів продовольством, організація харчування общини та медичного обслуговування, стеження за дотриманням порядку, внутрішня організація тощо. У деяких населених пунктах у розпорядженні рад були загони єврейської внутрішньої поліції, які контролювали порядок всередині гетто, а також ловили втікачів, що намагалися покинути табір. Діяльність таких рад продовжувалася до початку депортації всіх євреїв із гетто до концтаборів за межами краю²¹⁰. Фактично єврейські ради у тісній співпраці із німцями та угорцями повністю контролювали життєдіяльність гетто, але з початком депортації до концтаборів вони вже не мали жодних повноважень і були ліквідовані. Більшість членів таких рад також були депортовані та зазнали трагічної долі.

Умови перебування в гетто були різними. Гетто, які створювалися поза містом на базі цегляних заводів чи інших промислових об'єктів, вирізнялися значним перенаселенням та складними гігієнічними умовами. За згадками Моше Авітала у берегівському гетто на цегельному заводі всім доводилося спати на підлозі протягом усього періоду перебування. Кожен намагався, перед тим як піти спати, завчасно постелити собі на підлозі, зайнявши

209. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 360.

210. The Jewish Council. Recollections on the Holocaust – the world's most extensive testimonial site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://degob.org/index.php?showarticle=202>

таким чином місце, яких на всіх не вистачало²¹¹. Так, зокрема, в результаті умов тісного скупчення людей в одному з відділків на Мукачівському цегельному заводі 23 квітня було зафіксовано спалах сипного тифу, через що в гетто до 15 травня діяв карантин²¹². 24 квітня староста Ужгорода в листі до міністра внутрішніх справ доповідав про наступний стан у місцевому гетто, який був також створений на базі цегельного заводу:

...хочу зауважити, що поселені в цегельному заводі численні маси не мають найелементарнішого санітарного забезпечення... Найбільша проблема полягає в тому, що табір не має каналізації, і фекалії 20 тис. людей неможливо прибрати. У місті немає вапна, а тому проведення дезінфекції неможливе²¹³.

У зв'язку із складною антисанітарною ситуацією, мер Л. Мегої просив пришвидшити процес депортації із місцевих гетто²¹⁴. На початку травня Л. Ендре під час своєї ознайомчої поїздки із ходом депортації в межах краю підтвердив першочерговість депортації саме ужгородських євреїв через складні санітарні умови гетто²¹⁵.

Дещо кращими умови були у гетто, створених у житлових частинах міст. У щоденних звітах хустської Єврейської ради Центральній Єврейській раді в Будапешті відзначалося те, що умови охорони здоров'я в хустському гетто були задовільними – в гетто достатньо лікарів, медсестер та ліків²¹⁶. Жителька м. Мукачево Тільда Галперт, яка перебувала в гетто в центрі міста, також відзначала, що умови у них були кращі, ніж у сільських євреїв на цегельному заводі²¹⁷.

211. Avital M. Not to forget, impossible to forgive / M. Avital. – Jerusalem: Mazo Publisher, 2004 – P. 104–105.

212. Frojmovic K. Gettósítás ésdeportálás 1944-be... – O. 260.

213. Цит. за: Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 219.

214. Frojmovic K. Gettósítás ésdeportálás 1944-be... – O. 259.

215. Депортація євреїв із Унгвара // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 35. – С. 1.

216. Бізонич М. Хуст у старовинній листівці / М. Бізонич. – Ужгород: приватна друкарня ПП «ПОВЧ Р. М.», 2009. – 128 с.

217. Інтерв'ю із Галперт Тільдою із м. Мукачево [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=tg5PPNk62J0&autoplay=1>

Складним було і продовольче забезпечення перенаселених гетто, яке в основному лягало на плечі самих євреїв. Фактично вони мали їсти те, що принесли з собою, а також те, що вдалося придбати на «чорному ринку». Так, 23 квітня мукачівською Єврейською радою було приготовлено 11 тис. порцій гарячої їжі при наявності в гетто понад 16 тис. осіб²¹⁸. Згодом, у гетто була організована кухня, яка щоденно забезпечувала по одній гарячій страві на день. Дефіцит продовольства особливо відчутним був у тих гетто, які знаходилися на промислових об'єктах. У зв'язку із складною продовольчою ситуацією євреї таємно покидали гетто та поверталися до своїх будинків у пошуку харчів. Протилежна ситуація була у берегівському гетто. Як зазначав Юлій Ріхтер, який перебував у ньому, санітарні умови гетто були незадовільними, проте голоду там не було²¹⁹.

Досить поширеними у збірних таборах були випадки приниження євреїв з боку угорської жандармерії та антиєврейськи налаштованих місцевих активістів. Найбільше принижень спрямовувалося проти релігійних почуттів інтернованих, значна частина яких були глибоковірними хасидами. Зокрема, за свідченнями очевидців, перед входом до кожного гетто чоловіків примушували голити бороди, а у Хусті на головах євреїв вистригали хрести²²⁰. У Мукачеві, за наказом підполковника жандармерії Мартона Зелді, у місцевому гетто, яке знаходилося в єврейському кварталі, руками самих євреїв примушували власноручно руйнувати синагогу в один із суботніх днів. На цегельному заводі їх змушували спалювати складену в купу молитовну атрибутику²²¹. Проте, як зазначали деякі ув'язненні в гетто євреї, траплялися випадки жорстокого поводження і з боку єврейських охоронців табору²²².

218. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 375–376.

219. Воспоминания Юлия Рихтера // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 91–95.

220. Інтерв'ю з Кац Мовзеш із с. Кошельово (Хустський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=c5rUJPP-ogU&t=5353s>

221. Stenge Cs. Kárpátjai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat... – O. 249–256.

222. Воспоминания Игната Найбауэра // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 78–81.

У багатьох гетто існували спеціально відведені приміщення, в яких угорськими жандармами та охоронцями здійснювалося катування людей з метою з'ясування місць із схованими матеріальними цінностями. Як зазначає дослідник Р. Брехем, методи катування вирізнялися надзвичайною жорстокістю і варварським підходом. Часто чоловіків катували на очах у їхніх дружин, дітей, батьків. Серед поширених методів катування були удари гумовими палицями по підшвах, биття по інтимним органам, використання електричних приладів тощо. Знуцання інколи призводили і до летальних наслідків²²³. Згідно проміжного звіту Надзвичайної комісії народного комітету м. Ужгорода з розслідування жертв і збитків, заподіяних угорсько-німецькою владою в роки війни, в ужгородському гетто існував так званий «7-й барак», де здійснювалися допити та покарання політично неблагонадійних євреїв. Це підтверджується і угорськими джерелами, згідно яких, станом на 26 квітня, у ньому розміщувалася 451 особа²²⁴.

Загалом, за даними комісії в гетто протягом його існування було вбито трьох євреїв, а через виснаження та хвороби померло близько 50–60 осіб²²⁵. Дану інформацію комісія отримала, як зазначалося у звіті, від представника єврейської комісії м. Ужгорода д-ра Ласло, який усно засвідчив передані дані. Ймовірно у звіті йшлося про д-ра Юліуса Ласло, про якого згадує у своїй праці «Політика геноциду: Голокост в Угорщині» дослідник Р. Брехем, як про голову Єврейської ради м. Ужгорода, що діяла в місті навесні 1944 р.²²⁶

Маловідомими є також факти про місця масових розстрілів закарпатських євреїв протягом квітня-липня 1944 р. На сьогодні відомо тільки про два такі трагічні випадки: біля сіл Вишково Хустського і Торунь

Міжгірського районів. 16 квітня 1944 р. угорські жандарми розстріляли понад 300 євреїв із сіл Волове (нині селище Міжгір'я) і Вишково, які не мали громадянства Угорщини. У липні 1944 р. угорські жандарми розстріляли близько 40 євреїв із сіл Торунь і Майдан (Міжгірський район)²²⁷. Проте такі випадки в межах Закарпаття були, скоріше, рідкістю і не мали системного характеру. Майже всі ізольовані в гетто євреї були відправлені до табору смерті Аушвіц або на примусові роботи.

223. Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary... – P. 118–119.

224. Звіт поліцейського відділення м. Ужгорода про заходи щодо депортації єврейських родин у табори. – 26 квітня 1944 р. // Книга Скорботи України. Закарпатська область / Упоряд. Б. Гвардіонов, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2016. – Т. 11. – С. 140.

225. ДАЗО, ф. Р-14, оп. 5, спр. 10. – Звіт Надзвичайної комісії про встановлення збитків, нанесених угорським урядом Закарпатській Україні під час окупації – Закарпатської України за 1939–1944 рр. – Арк. 8–9.

226. Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary... – P. 119.

227. Офіцинський Р. Голокост на Закарпатті тривав 52 дні... – С. 20.

Депортація до таборів смерті

Фінальні рішення, які стосувалися деталей майбутньої депортації були прийняті на серії засідань місцевої влади, проведених в Мукачеві під головуванням підполковника жандармерії Ласло Ференці. Сам процес депортації євреїв Закарпаття розпочався 14 травня, коли був відправлений перший ешелон із євреями мукачівського гетто. Першими були відправлені жителі гетто, що знаходилося на цегельному заводі Шайовича. Згодом туди переселили євреїв із гетто, що знаходилося в центрі міста, яких відправили звідти вже через декілька днів. Починаючи від цієї дати і до 6 червня були вивезені євреї всіх закарпатських гетто²²⁸. Перед відправкою євреїв ще раз перевіряли на наявність матеріальних цінностей, які в разі їх знаходження вилучалися. Для виявлення коштовностей євреїв піддавали моральному приниженню, особливо жінок, яких примушували роздягатися, перевіряючи навіть інтимні органи²²⁹. Траплялися випадки страт євреїв, які намагалися приховати свої цінні речі. Так сталося із хустським торговцем деревини Вінклером, у взутті якого під час обшуку були знайдені американські долари²³⁰.

Вилучені гроші разом із єврейськими цінностями, рішенням регентського комісара, вже після їхнього виселення переходили у розпорядження Угорського національного банку²³¹. Так, зокрема, тільки у Берегові під час депортації місцевих євреїв було вилучено 800 тис. пенге, які були відправлені до Будапешту²³². В Ужгороді в Угорський національний банк вивезли

228. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 384–385.

229. Там само. – С. 379.

230. Бізонич М. Хуст у старовинній листівці / М. Бізонич. – Ужгород: приватна друкарня ПП «ПОВЧ Р. М.», 2009. – С. 34.

231. ДАЗО, ф. 53, оп. 3, спр. 7. – Розпорядження регентського комісара про депортацію єврейського населення. – 1 арк.

232. NA ČR, Praha. – F. 828. – ka 114. – Podkarpatská Rus. Zpravy MV a MZV o politické situace. – S. 21.

скрині з єврейськими коштовностями на суму 400 тис. пенге²³³. Інше цінне рухоме майно євреїв, згідно розпорядження регентського комісара, передбачалося розподілити між громадянами, які займалися допомогою армії або волонтерською діяльністю. Тварини, які були у власності євреїв передавалися на потреби армії або реалізовувалися населенню за встановленою державою ціною²³⁴.

Масовий розподіл єврейського майна був здійснений угорською владою вже після депортації. Ще у травні 1944 р. регентським комісаром А. Вінце були видані інструкції для окружних голів, які мали провести ревізію забраного у євреїв нерухомого майна з метою: визначення єврейських споруд, які могли б бути використані державою під школи, садки, адміністративні будівлі тощо; обліку житлового майна і землі для передачі сім'ям учасників війни та вдовам. Зазначалося, що ветеранам війни бажано було підбирати нерухомість із присадибною ділянкою не менше 5 гольдів (*міра площі в Угорщині, дорівнює 0,432 га – Ю. С.*) для можливості ведення сільського господарства. Також зазначалося, що 20–30% нерухомого майна потрібно залишити в резерві для подальших учасників війни, а решту реалізувати малоземельним, політично благонадійним селянам із наданням їм відповідного сільськогосподарського інвентарю. Для отримання конфіскованого майна євреїв, потрібно було заповнити визначений бланк анкет, де вказувалися: адреса проживання, місце роботи, матеріальне забезпечення, дані про сім'ю тощо. Згідно цих критеріїв влада визначала першочерговість в отриманні єврейського майна. В разі, якщо ділянки перевищували площу 100 і більше гольдів, то ці землі не підлягали розпаюванню. Залишки єврейського майна після всього розподілу потрібно було переписати і виставити на 7-денний огляд, з метою аукціону для всіх бажаючих купити це майно²³⁵.

233. Кобаль Й. Анатомія ужгородського Голокосту... – С. 11.

234. ДАЗО, ф. 53, оп. 3, спр. 7. – Розпорядження регентського комісара про депортацію єврейського населення. – 1 арк.

235. Там само, оп. 1, спр. 33. – Переписка комиссаром района военных действий по вопросам перемещения учителей и использования еврейских зданий для общественных нужд. – Арк. 1–2.

Загалом, із території сучасного Закарпаття було відправлено 28 залізничних ешелонів із депортованими євреями. У середньому в кожному ешелоні перебувало близько 3 тис. осіб. Кінцевою станцією всіх потягів був табір смерті Аушвіц, що знаходився поблизу польського міста Освенцім Бельського воєводства. Досить складним був сам переїзд до концтабору. Везли товарними вагонами, у більшості з яких знаходилося тільки одне відро із питною водою і ще одне для природних потреб²³⁶. Як згадували Вілк Отінгер (м. Виноградово) та Юлій Ріхтер (м. Берегово), в одному вагоні було приблизно 80 осіб. За словами Юлія Ріхтера, вагони були розраховані на 40 людей або 20 коней, про що свідчили відповідні написи на стінах²³⁷. Харчі були тільки ті, які вдалося захопити самим депортованим із покинутих гетто. Поїзди у супроводі угорського конвою направлялися на захід до станції м. Кошіце (*зараз територія Словацької Республіки – Ю. С.*), де угорських конвоїрів змінювали німецькі, після чого вагони рухалися далі в напрямку Освенціма. Перед передачею німцям, за згадками очевидців, угорські конвоїри ще раз намагалися пограбувати депортованих, застосовуючи фізичну силу.

У всіх ешелонах, які відправлялися з території сучасного Закарпаття, перебувало близько 86 тис. осіб, із яких більшість були знищені в газових камерах Аушвіцу. Загалом, із всієї території Угорщини протягом 1944 р. до концтаборів було вивезено 437 402 особи²³⁸.

Сам переїзд із дальніх гетто Мараморощини займав близько 2–3 днів, інколи без можливості виходу з потягу²³⁹. По приїзді в табір, за спогадами депортованих, всіх відразу розподіляли на дві групи: перша – це жінки з дітьми та старші євреї, яких відводили в один бік, та друга група – фізично

сильні чоловіки та жінки йшли в інший. За спогадами депортованих, розподілом особисто займався таборовий лікар д-р Менгеле. Перша група була приречена на смерть і протягом декількох годин по прибутті загнана до газових камер. Інша група була відправлена на примусові роботи у різні табори, переважно на територію Австрії та Німеччини. Перед відправкою на роботи, всіх було виголено та дезінфіковано, надано смугасту форму та присвоєно таборовий номер.

Розподіл угорських євреїв, доставлених до концтабору Аушвіц (травень 1944 р.)

Основним джерелом даних про кількість депортованих із території сучасного Закарпаття є нотатки адвоката Міклоша Гашко з Кошіце, який за допомогою свого друга, службовця комендатури залізничної станції Кошіце Іштвана Вранча, міг спостерігати за рухом поїздів, що перевозили депортованих. Потрібно відзначити, що всі ешелони з репресованими євреями із Закарпаття до концтабору в Освенцімі проходили саме через

236. Воспоминания Игната Найбауэра // Еврейская община Закарпаття... – С. 78–81.

237. Інтерв'ю із Ріхтер Юлієм із м. Берегово [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Z-5nziCzghg&t=1997s>

238. Veessenmayer birodalmi megbizott távirata Ribbentrop külügyminisztérhez a zsidóság deportálásáról. – 13 junius, 1944 // Dokumentumok a XX. század történetéhez / Gál Vilmos – Tar Attila Szilárd. Budapest: Nemzeti Tankönyv kiadó, 2001. – O. 185.

239. Інтерв'ю з Кац Мовзеш із с. Кошельово (Хустський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=c5rUJPP-ogU&t=5353s>

станцію Кошіце, яка була останньою зупинкою депортованих на території Угорщини. На самій станції всі прибулі вагони місцева влада відкривала і, перерахувавши, передавала депортованих німцям та словацьким залізничникам. Таким чином, дані, отримані від М. Гашко і І. Вранча, сьогодні вважаються найдостовірнішим джерелом інформації щодо кількості депортованих із Закарпаття євреїв. Крім того, таку кількість депортованих підтверджують й інші джерела, зокрема рапорт тимчасового управління Єврейської спілки Угорщини, складений для регента М. Горті наприкінці червня 1944 р.²⁴⁰

Проте потрібно зауважити, що до цієї кількості відносяться і євреї, які були сконцентровані в закарпатських гетто із Собранецького округу (сьогодні територія Словаччини) та частини південної Мараморощини (сьогодні територія Румунії). Багато закарпатських євреїв було депортовано із гетто у м. Матесалка, де були зібрані євреї багатьох сіл сучасного Тячівського та Рахівського районів. На сьогодні вважається, що пережили Голокост близько 14–15 тис. закарпатських євреїв, що становить 12% від 115-тисячної громади, яка була станом на 1941 р. Із числа тих, хто пережив Голокост, до радянського Закарпаття повернулося близько 5 тис. осіб.

Таким чином, внаслідок Голокосту фактично десята частина закарпатського єврейства була знищена, що стало найбільшою репресивною акцією у межах краю в період Другої світової війни. Оцінити масштаби цієї акції певною мірою дозволяють радянські джерела. Згідно проміжних статистичних даних Надзвичайної комісії, яка розслідувала угорсько-німецькі злочини на Закарпатті протягом 1939–1944 рр., із 151 781 чол., які зазнали переслідування з боку угорської влади, близько 120 тис. були євреями. Згідно остаточної постанови комісії, в концтаборах у межах та за межами Угорщини, протягом війни було знищено 104 177 євреїв Закарпаття²⁴¹.

240. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 221.

241. Постанова обласної Надзвичайної Комісії з обліку, розслідування та встановлення злочинів, заподіяних німецько-мадярськими громадянами громадським установам, державним підприємствам та закладам за час окупації Закарпатської області // Карпатська Україна: епоха в добу. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Упоряд. С. М. Аржевітін. – Вінниця: Видавництво «Тезис», 2013. – С. 365–369.

В оцінці матеріальних збитків, завданих регіону в роки війни, радянські слідчі вказували на суму у 5 085 710 024 пенге (або в радянських рублях – 2 034 284 010), з яких 3 756 940 266 пенге – це були збитки, завдані єврейському населенню регіону. Такими дані комісії були станом на серпень 1945 р.²⁴² Отже, місцеві євреї склали 80% усіх репресованих в роки угорської окупації та зазнали 74% всіх матеріальних втрат регіону. У загальноугорському масштабі із понад 500 тис. жертв Голокосту в Угорщині, кожен п'ятий був із Закарпаття. Найбільш відчутні втрати населення були у закарпатських містах, де протягом декількох місяців воно суттєво скоротилося.

Депортації з Угорщини були припинені у червні 1944 р. після втручання угорського регента М. Горті, який заборонив відправляти поїзди із депортованими євреями до Німеччини. Проте, фактично, на цей час більшість угорського єврейства вже була відправлена до таборів смерті. Єдина велика громада, яку не депортували – будапештська, що була ізольована в місцевому гетто до зими 1945 р.²⁴³

Досить дискусійними сьогодні є питання, чи могли закарпатські євреї врятуватися від депортації і чому більшість репресованих покірно сприймали всі вказівки влади щодо їхньої ізоляції і подальшої депортації²⁴⁴. Часткову відповідь на ці запитання дають згадки місцевих євреїв-старожилів, яким вдалося пережити Голокост. За споминами Юлія Ріхтера, жителя Берегова, здійснювати будь-які виступи навіть не було можливості, оскільки більшість чоловічого населення вже була мобілізована на примусові роботи. Відповідно у гетто перебували, переважно, жінки, діти та старші люди, які не могли чинити дієвого спротиву. Та й під час самої депортації у м. Берегові євреям розповідали, що їх відправляють у м. Кечкемет на

242. ДАЗО, ф. 3223, оп. 5, спр. 22. – Копии справок, списков, статистических данных Чрезвычайной комиссии по расследованию жертв и убийств, нанесенных фашистами в период оккупации Закарпатской Украины. – Арк. 2, 16.

243. Рабинович Э. Спасенные евреев Будапешта [Електронний ресурс] / Э. Рабинович. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2014/Starina/Nomer1/ERabinovich1.php>

244. Karsai L. Could the jews of Hungary have survived the Holocaust [Електронний ресурс] / L. Karsai. – Режим доступу: <http://web.ceu.hu/jewishstudies/yb04/06Karsai.pdf>

збір абрикосів²⁴⁵. В Ужгороді, під час виселення євреїв до гетто, місцевою періодикою поширювалося повідомлення про те, що концентрація у гетто необхідна для виконання примусових робіт, тому кожен єврей повинен бути готовий до відправки у трудові табори²⁴⁶. Крім того, 1 квітня 1944 р. Закарпаття оголошувалося територією воєнних дій, внаслідок чого тут знову була запроваджена військова адміністрація з досить значними повноваженнями. Тому частиною євреїв початок створення гетто сприймався, як тимчасовий захід, пов'язаний із наближенням фронту. Не останню роль у масовій покірності, як зазначає дослідник Р. Офіцинський, відіграв і притаманний євреям (більшість з яких були віруючими хасидами) релігійний фаталізм (богообраність, пришестя Месії)²⁴⁷.

Проте не всі покійно сприймали виселення до гетто. 21 квітня ужгородським осередком поліції звітувалося про численні спроби євреїв покінчити життя самогубством у різних куточках міста, що обумовлювалося їхньою безвихіддю та протестом у зв'язку із початком переселення до гетто²⁴⁸. 3 травня, в одному з підвалів старовинного складського комплексу Ужгорода «Совине гніздо», поліцією було виявлено схованку, де перебувало 19 осіб, члени двох місцевих єврейських родин Штерн і Міттеллман. Вони ховалися у виїмках стін, бочках та загорожах, забезпечивши себе перед тим продуктами на тривалий час. Також схованки були віднайдені на одному з горіщ на нинішній пл. Ш. Петефі та у підвалі на теперішній вул. Минайській. Відшукала поліція і ужгородську дівчинку Алісу Фішер, яка переховувалася в одному із димарів будинку на сучасній пл. Корятовича²⁴⁹. У с. Широкий Луг (Тячівського р-ну) сім'я Германа Розенталя (9 осіб) протягом декількох місяців переховувалася у навколишніх лісах, живучи у власно виритій

245. Воспоминания Юлия Рихтера // Еврейская община Закарпатья... – С. 91–95.

246. Выселение евреев // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 31–32. – С. 1.

247. Офіцинський Р. Голокост на Закарпатті тривав 52 дні... – С. 20.

248. Звіт керівника поліцейського відділення м. Ужгорода про хід подальшого репресування євреїв. – 21 квітня 1944 р. // Книга Скорботи України. Закарпатська область / Упоряд. Б. Гвардіонов, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2016. – Т. 11. – С. 136–137.

249. Кобаль Й. Анатомія ужгородського Голокосту... – С. 11.

землянці²⁵⁰. 14 травня 1944 р. у місцевій періодиці влада закликала євреїв добровільно здаватися силовим структурам, а в разі їх знайдення погрожуєвала інтернуванням до концентраційних таборів для злочинців із строгим режимом ізоляції²⁵¹.

Крім переховування закарпатські євреї знаходили й інші шляхи уникнення виселення до гетто. Наприклад, в с. Дубовому (Тячівського р-ну) місцева влада, підкуплена єврейською громадою, оголосила селище територією поширення черевного тифу та запровадила карантин, що зробило неможливим негайне виселення єврейського населення до гетто. Щоправда, ця акція надала тільки відстрочку від подальшого виселення 1006-ти місцевих євреїв до тячівського гетто, що відбулося у травні. Подібна спроба була і у селищі Довге (Іршавського р-ну), проте вона також не була успішною. Місцевих євреїв було виселено на ферму Вайса до берегівського гетто на початку травня, а вже наприкінці місяця всі були депортовані до Аушвіцу²⁵².

Загалом, більшість євреїв, знаючи про антиєврейські заходи, які були здійснені у сусідніх країнах, не вірили, що вони реалізуються і на Закарпатті, враховуючи близькість фронту, на який уже всі чекали. Відомості про знищення євреїв на підконтрольних Німеччині територіях з різних джерел доходили до місцевих євреїв ще з 1941 р., коли почали повертатися депортовані із Кам'янця-Подільського, які переповідали жорстокі історії. Згодом, протягом 1942–1943 рр., в межі регіону втекло багато євреїв Словаччини та Польщі, які також приносили тривожні вісті, але, як зазначає дослідник Раз Сігал, посилаючись на численні усні свідчення, багато хто сприймав цю інформацію як перебільшену і часто таких інформаторів вважали несповна розуму²⁵³.

250. Інтерв'ю із Розенталь Германом із с. Широкий Луг (Тячівський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Wv6VTCCM4P0&autoplay=1>

251. Евреи в Угорщині // Карпаторусский голосъ. – 1944. – № 37–38. – С. 2.

252. Segal R. Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945... – P. 95.

253. Ibidem. – P. 83.

Вагому роль у цьому плані вже напередодні депортацій відіграли також єврейські ради, які, підозрюючи про небезпеку, постійно запевняли місцевих євреїв про те, що вони будуть у безпеці. До прикладу, за даними ізраїльського дослідника Є. Єлінека, ужгородська рада ще до початку виселення до гетто отримала листа від рабина Словаччини Махієля До-Бер Вейсменделя, де попереджалося про можливість майбутніх депортацій, але як зазначає дослідник, члени ради не тільки відмовилися публікувати цей лист, але й поставили вимогу перед усіма, хто про нього знав, тримати все в таємниці²⁵⁴.

За згадками жителя міста Берегова Юлія Ріхтера, місцева Єврейська рада, здійснюючи попередній перепис майна євреїв за наказом місцевої влади, акцентувала на тому, що це потрібно для отримання хлібної картки²⁵⁵. У Мукачеві на шпальтах газети місцевої Єврейської ради від 8 квітня 1944 р. також зазначалося про те, що причин для занепокоєння місцевим євреям, у зв'язку з останніми владними розпорядженнями, немає²⁵⁶. Саме так єврейські ради відвертали увагу місцевих євреїв від реальних мотивів здійснених заходів, що, з одного боку, дозволило уникнути частково панічних настроїв серед населення, а з іншого – полегшили справу депортації угорській та німецькій адміністрації.

254. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 360.

255. Воспоминания Юлиа Рихтера // Еврейская община Закарпатья... – С. 91–95.

256. Объявление Совета евреев г. Мукачево. – 8 квітня 1944 р. // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 37.

Відносини євреїв та неєвреїв регіону в роки угорської окупації

Антисемітизм та колаборація в роки Другої світової війни – складна тема історичної пам'яті у сучасній Україні. В окремих регіонах окупованої України ці явища мали свої особливості та масштаби прояву. Причиною напруження українсько-єврейських відносин, здебільшого, слугувала третя сторона конфлікту, яка провокувала міжетнічні сутички.

У Галичині, з початком німецької окупації, новою владою вдало велося маніпулювання неприйняттям місцевими українцями радянської влади, яку німецька пропаганда асоціювала із євреями. Гостроти конфлікту додали відкриті німцями, після відходу радянських військ, в'язниці у різних куточках регіону, де було знайдено сотні закатованих НКВС політичних опонентів попереднього режиму, головним чином, із числа місцевих українців. Як наслідок, протягом липня-серпня 1941 р. всією Галичиною прокоїлася серія єврейських погромів, які часто носили масовий характер. Подібна тактика використовувалася німецькою владою і у Наддніпрянській Україні, де основний акцент пропаганди ставився на болючих для місцевих українців питаннях колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., організацію яких, знову ж таки, пов'язували з євреями, яких було багато в системі радянської влади. Довершувало все це поширення традиційних антисемітських стереотипів про антихристиянську сутність іудаїзму, ритуальні злочини євреїв, матеріальне благополуччя євреїв за рахунок неєвреїв тощо. Активно пропагувалася думка про традиційну антисемітську сутність українського народу, яка проявлялася в часи козаччини та гайдамаччини. Відповідно, такі пропагандистські тези також знайшли своє відображення у погіршенні відносин наддніпрянських українців та євреїв в роки війни²⁵⁷.

На відміну від тенденцій українсько-єврейських відносин у згаданих регіонах, ситуація на Закарпатті в роки угорської окупації виглядала дещо

257. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: «Часопис Критика», 2004. – С. 81.

іншою. Регіон був єдиним, який до окупації не потрапив під радянську владу і, відповідно, подібна антибільшовицька риторика, яка би акцентувала на злочинах минулого, була просто неможливою. Навпаки, у середовищі місцевих українців протягом всього міжвоєнного періоду, а згодом із наближенням радянського кордону у вересні 1939 р., масово були поширені раднофільські настрої, тому негативна єврейська конотація більшовизму не мала можливості для свого розвитку. Як уже зазначалося, у самій Угорщині негативний образ іудо-більшовизму знаходив своє історичне підґрунтя з часів існування Угорської Радянської Республіки 1919 р., яка у свідомості угорців була продуктом єврейської змови і стала причиною значних територіальних втрат Угорського королівства за результатами Тріанонської угоди 1920 р. Проте, для місцевих українців така ідеологема була незрозумілою і чужою, тому з приходом угорської влади з її антисемітською політикою, поширюється і її ідеологічне трактування, базоване, переважно, на економічній складовій.

Чітке обґрунтування антиєврейської політики влади в регіоні було сформульоване регентським комісаром Підкарпаття М. Козмою, який пояснював це, як «...досягнення визволення русинів від господарського знуцання євреїв», що мало свої традиції ще з акції Едмунда Егана²⁵⁸ початку ХХ ст.²⁵⁹ Важка економічна ситуація в регіоні, що настала вже в перші місяці угорської влади, трактувалася як цілеспрямована акція єврейських торгівців,

258. Едмунд Еган (1851–1901 рр.) – угорський економіст, громадський діяч, благодійник, фахівець з організації сільського господарства Карпат. У 1883–1896 рр. працював на посаді радника угорського міністерства сільського господарства, завідував молочним відділом. Через масову еміграцію за кордон населення Підкарпаття, внаслідок складної економічної ситуації, у 1897 р. був відправлений урядом дослідити причини економічної скрути місцевого населення та випрацювати механізми її виправлення. За результатами своїх спостережень, Еганом була подана доповідь угорському уряду про «Економічне становище руських селян в Угорщині», де причиною негараздів відзначалися зловживання корумпованих місцевих чиновників та спекуляції так званих «крамарів», у фінансовій залежності яких перебувала значна частина місцевого руського селянства. Під терміном «крамарів», як вважають багато дослідників, Е. Еган мав на увазі євреїв. Як наслідок, урядом у 1897 р. була розгорнута керована Е. Еганом «Верховинська акція», що мала на меті господарське поживлення регіону шляхом державного кредитування та усунення провідної ролі вищезгаданих «крамарів» із регіональної економіки. Через протидію місцевої мафії та впливових угорських землевласників акція поступово була згорнута, а самого Егана вбито у 1901 р. поблизу Ужгорода.

259. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944... – С. 116.

що призвела до значного здорожчання цін та товарного дефіциту у краї. Переважно в такому руслі, протягом всього періоду угорської окупації, велася антиєврейська інформаційна кампанія, підтримувана і регіональними проугорськими елементами.

Думка про негативний вплив євреїв на регіональну економіку продукувалася навіть у духовній сфері. Одна із найбільших молодіжних неурядових організацій у регіоні при Мукачівській греко-католицькій єпархії «Товариство католицької селянської молоді» (КАЛОТ) займалася організацією різних навчальних курсів для молоді та споживчих товариств винятково для русинів, з метою боротьби з лихварями (йшлося про євреїв)²⁶⁰. «*Мы не есьме антисемитами и не ненавидимо жидовъ, бо они суть нашими ближними, але лѣтше любиме нашъ народъ, нашу расу*», – відзначали в лекціях для членів організації греко-католицької молоді, наголошуючи, передусім, на привнесенні та поширенні християнського духу в крайовій торгівлі²⁶¹. Антиєврейську риторіку використовували при вихованні молоді на курсах парамілітарної організації «Левенте», участь в якій була обов'язковою для всіх юнаків віком від 12 до 21 року. Як згадує житель м. Виноградове Вілк Готінгер, при стройовій підготовці члени організації (в тому числі євреї) змушені були співати пісні антиєврейського характеру²⁶².

Також у місцевій пресі публікувалася серія статей, які акцентували увагу на спекулятивних заходах єврейських торгівців. Особливо активною антиєврейською риторикою вирізнявся друкований орган фенциківців – газета «Карпаторусскій голось». Головний редактор газети Стефан Фенцик ще в липні 1939 р. у своєму зверненні до прем'єр-міністра Угорщини, про можливості покращення соціально-економічної ситуації в регіоні, наголошував на «*якнайшвидшому проведенню в життя розпоряджень по єврейському*

260. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944... – С. 105.

261. Цит. за: Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944)... – С. 82.

262. Інтерв'ю із Готінгер Вілком із м. Виноградове [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=UujNBrg23Kc&autoplay=1>

закону», що передбачало передачу концесій та патентів на ведення промислу в руки християн²⁶³.

Наприклад, у статті, оприлюдненій 25 жовтня 1941 р., було повідомлено про продуктову аферу, викриту в Ужгороді. Прокуратура розпочала слідство щодо зловживань чотирьох єврейських торгівців овочами – Мора і Герцєга Шафранів, Філіпа Вайсбергера і Абрагама Глюка. Вони продавали помідори з Кечкемета по 35–40 філерів за кілограм (закупили загалом 6400 кг по 24 філ.), «наваривши» таким чином близько 700 пенгів. У цій же статті відзначалося, що інший ужгородський підприємець Шаму Лебович, що продавав овочі на площі Сейчені, купив три центнери вівса по 35 пенгів за центнер, а хотів продати дорожче при встановленій нормі 24,5 п.²⁶⁴ У серпні 1941 р. ужгородська поліція арештувала торгівця Фрідмана Ізраїля і пекаря Йосифа Ейснера, які вивозили велику кількість хліба за місто, чим спричинили значний його дефіцит. Обое були інтерновані²⁶⁵.

Меншою мірою, паралельно інформації про економічні спекуляції єврейських торгівців, серед населення поширювалася думка про історичний негативний вплив євреїв на місцеве населення, а також акцентувалося на антихристиянській сутності іудаїзму²⁶⁶. У листопаді-грудні 1940 р. з'явилась етнологічна студія Миколи Щербея, де було проаналізовано те, якої думки сукупно «наш народ о жидах». У цих студіях наголошувалося на тому, що євреї завжди жили за рахунок місцевих «угроросів» та заволоділи всіма їхніми багатствами, внаслідок чого більшість місцевих жителів жили в бідності²⁶⁷. Ось тільки одна цитата із цих статей:

Жиды являются наиболее состоятельным элементом на Подкарпатской территории... А угророссь въ прямомъ смыслѣ является рабомъ еврея,

263. Лист Фенцика прем'єр-міністру Угорщини про заходи щодо зміцнення угорської фашистської влади на Закарпатті. – липень 1939 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіярова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 113–117.

264. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944)... – С. 81.

265. Аресты булочника въ Ужгородѣ // Русское слово. – 1941. – № 62 – С. 2.

266. Хворостникъ П. Жиды и мы // Неделя. Общественная-новинка. – 1942. – № 33. – С. 1.

267. Щербей Н. Нашъ народъ о жидахъ // Карпаторускій голосъ. – 1940. – № 87. – С. 4; Там само. – 1940. – № 91. – С. 4; Там само. – № 93. – С. 4.

ибо работаль на него, приносиль ему свои трудовья деньги, плоды своего поля и огорода, свое масло, курь, гусей и пр. Угророссь все это растиль, холиль, ухаживаль за нимъ, но пользу отъ этого имѣль исключительно еврей.

Потрібно врахувати, що значна частина закарпатських періодичних видань були підконтрольні певним регіональним політичним силам та діячам. У цьому випадку наголошуємо на газетах, які видавали провідні особи суспільно-політичного життя краю: Степан Фенцик («Карпаторускій голосъ»), Олександр Ільницький («Неделя»), Андрій Бродій («Русский вестник»), «Русская правда», «Русское слово»). Найбільша кількість публікацій антиєврейського характеру була надрукована в уже згадуваному періодичному виданні – «Карпаторускій голосъ».

Незважаючи на інформаційну антиєврейську кампанію і можливості для більшості населення заволодіти майном євреїв, внаслідок дії законодавчих обмежень, прояви юдофобії серед місцевого неєврейського населення були не частим явищем. Як згадує жителька м. Мукачево Тільда Галперт, незважаючи на те, що досить поширеною в місті була антисемітська література та періодика, до 1944 р. не було випадків значних антиєврейських акцій. Траплялися випадки публічних образ на вулицях міста, але масштабного характеру подібна тенденція не набула. За її словами така ситуація була обумовлена також і великим відсотком єврейського населення міста, що фактично унеможливлювало такі рухи.

Прояви антиєврейських настроїв були і в Ужгороді. Ладіслав Рот, який до 1943 р. працював в ужгородському ресторані «Корона» офіціантом, відмічав про негативне ставлення до нього старших офіціантів, які забороняли йому обслуговувати християн, а відправляли до столиків, що були відведені для євреїв. Також, пан Ладіслав згадував про численні антисемітські вислови проти відвідувачів євреїв з боку угорських жандармів та військових, які полюблили відпочивати в ресторані²⁶⁸. 11 травня 1942 р. Ужгородська Автономна Ортодоксальна Ізраелітська релігійна громада заявила до силових органів, що в ужгородській синагозі, місцевій ритуальній лазні (мікві)

268. Інтерв'ю з Рот Ладіслав, м. Ужгород [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=QSkPhyPJ15k&t=6343s>

та єврейському общинному центрі на вул. Ракоці невідомі побили вікна²⁶⁹. Було відкрито слідство по даному випадку, проте, як видно із переписки активу громади із поліцією та місцевою владою, протягом року так ніхто і не поніс покарання. Варто зауважити, що жоден із таких випадків не переростав у масові погроми, яких за весь час перебування Закарпаття у складі Угорщини зафіксовано не було.

Серед політичних партій, які вели послідовну антиєврейську діяльність можна відзначити профашистську партію «Схрещені стріли», члени якої інколи відзначалися нападами на євреїв. Так, наприкінці 1941 р. угорською прикордонною поліцією фіксувалися побиття вікон єврейських будинків прихильниками партії у с. Середне²⁷⁰. Вже у післявоєнний час члени місцевого осередку партії були заарештовані радянськими силовими органами. Одним із пунктів звинувачення затриманих була участь у нападах на євреїв. У справі було заарештовано 10 осіб. Головою осередку партії був місцевий службовець, угорець Нейметті Стефан²⁷¹. Варто зазначити, що діяльність партії, яка була однією з найбільш антисемітських політичних сил Угорщини, не знайшла масової підтримки серед місцевого населення. У 1940 р. в краї нараховувалося близько 40 первинних осередків, які вже до кінця 1941 р., нічим себе не проявивши у політичному житті регіону, практично розпалися²⁷².

Слід відмітити, що такі прояви антисемітизму були характерні, переважно, для більших населених пунктів з чисельними єврейськими громадами. Саме в містах, здебільшого, була розповсюджена антисемітська періодика

269. ДАЗО, ф. 47, оп. 1, спр. 249. – Повідомлення єврейської релігійної громади в Ужгороді про вибиття вікон в синагозі і листування по цьому питанню. – 5 арк.

270. ДАЗО, ф. 3223, оп. 5, спр. 6. – Звіт управління угорської прикордонної поліції в Ужгороді та підлеглих йому органів від 12 січня 1942 р. про політичну ситуацію на Закарпатті з 1 жовтня до 31 грудня 1941 р. – Арк. 17.

271. Справа на членів керівного складу фашистської організації «Нілош-Керестеш», що діяла в с. Середне Ужгородського округу з 1942 р. по 1944 р., які одночасно були й агентами угорської контррозвідки «Камельгарито-осталь» // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Упоряд. С. М. Аржевітин. – Вінниця: Видавництво «Тезис», 2013. – С. 420.

272. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944... – С. 101.

Антисемітський напис («Бий євреїв») із символікою партії «Схрещені стріли» на стіні будинку, 1938 р.
Фото degob.org

та література – це дало свої плоди у поширенні проявів негативного ставлення до євреїв. Також, як зазначає етнолог П. Леньо, у великих містах та селах варіації соціальних зв'язків між євреями та представниками інших етнічних груп були більш різноманітними та складними, що породжувало формування образу єврея в уяві місцевих жителів більш насиченим та контрастним, що часто мало і негативні конотації²⁷³. Проте у більшості сіл регіону, соціальний та економічний статус євреїв і українців значною мірою був подібний – це слугувало запорукою стосункам рівності та взаємної поваги між представниками обох народів.

Загалом, дослідниками в оцінці реакції неєврейського населення на переслідування євреїв в роки війни умовно виділяють три категорії людей²⁷⁴:

273. Леньо П. Євреї в системі координат українців Закарпаття міжвоєнного періоду [Електронний ресурс] / П. Леньо. – Режим доступу: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/Lenio_P.pdf

274. Медведовська А. До питання про сучасну українську історіографію Голокосту [Електронний ресурс] / А. Медведовська. – Режим доступу: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/09/35_17_Medvedovska.pdf

Рятівники – ті хто допомогли або намагалися допомагати переслідуванім євреям.

Колаборанти – ті, хто співпрацював із окупаційною владою у справі «остаточного вирішення єврейського питання» чи брали безпосередню участь у переслідуванні та знищенні єврейського населення.

Так звані «байстендерс» – це ті, хто пасивно спостерігав за переслідуваннями євреїв. Ця група людей, як правило – є наймасовішою.

Багато євреїв, що пережили Голокост, в період його здійснення відзначали різне ставлення до них з боку окремих етнічних груп. Мовзеш Кац із с. Кошельово (Хустського р-ну) зазначав, що відносини між місцевими українцями та євреями були толерантними. Під час депортацій, нелегально покидаючи гетто в 1944 р. та повертаючись у рідну домівку у пошуках їжі, пан Мовзеш зазначав, що їхні будинки залишалися неушкодженими і не зазнавали мародерства, що свідчило, за його словами, про повагу місцевих українців до єврейського населення²⁷⁵. Подібну ситуацію у єврейсько-українських відносинах засвідчував Іван Мошківч, житель с. Довге Поле (Ужгородського р-ну), але в період депортацій відзначав негативне ставлення до євреїв з боку нечисленної угорської громади села.

У квітні 1944 р., коли на території Закарпаття розпочинається процес створення гетто, багато місцевих виявляли співчуття та намагалися допомогти. Так, 23 квітня, на 4-й день виселення, ужгородці в такій кількості навідалися до гетто на цегельному заводі, що поліції довелося перекрити дорогу. Метою цих відвідин було принести їжу, одяг та інші речі для жителів гетто. Після цього всім християнам було заборонено підходити до гетто та здійснювати будь-які зв'язки з ізольованими євреями²⁷⁶. За свідченнями Якоба Голлендера, уродженця с. Кам'янського (Іршавського р-ну), під час перевезення євреїв сіл Іршавського округу до берегівського гетто, більша

275. Інтерв'ю з Кац Мовзеш із с. Кошельово (Хустський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=c5rUJPP-ogU&t=5353s>

276. Евреи в лагерь // Карпаторусскій голось. – 1944. – № 33–34. – С. 2.

частина місцевого русинського населення намагалася харчами підтримати депортованих, яких везли місцевою вузькоколійкою²⁷⁷.

Відзначимо, що допомога характерна була і з боку угорських політиків та населення. Голова Верхньої палати парламенту та перший регентський комісар Підкарпаття Жігмонд Перені і його син, дізнавшись про умови перебування у севлюському (виноградівському) гетто, відправили туди продовольство для голодуючих євреїв²⁷⁸. Траплялися випадки відмови місцевими угорськими силовиками виконувати злочинні накази щодо євреїв. Так, наприклад, мукачівські жандарми Вітейз і Деяк відмовилися катувати людей у гетто, а полковник угорської армії в регіоні Алдя-Пап наказав своїм підлеглим більш гуманно відноситися до виселених у гетто євреїв, за що був згодом звільнений з посади²⁷⁹.

Проте, більшість місцевих чиновників та силовиків покійрно виконували усі накази, які стосувалися виселення євреїв. Потрібно зауважити, що німецьких сил в регіоні було недостатньо для здійснення депортації такої маси людей у досить короткий час. Вже на післявоєнному суді представник Німеччини в Угорщині у 1944 р. Едмунд Везенмасер зазначав, що якби угорська влада твердо відмовилася депортувати євреїв, то німецькими силами це здійснити було б нереально²⁸⁰. І справді, до прикладу, у квітні 1944 р. у м. Берегові перебували всього 50 німецьких поліцейських та 300 солдат, які аж ніяк не могли забезпечити таку швидку депортацію понад 10 тис. людей із двох гетто без допомоги місцевої адміністрації. Подібна ситуація була і в інших містах регіону²⁸¹.

Промовисто про обставини такої покійрності тогочасної угорської влади німецькій ініціативі щодо депортації євреїв, говорять слова міністра

277. Воспоминания Голлендера Якоба // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 57–59.

278. Шторк Т. Голокост на Підкарпатті... – С. 219.

279. Brenzovics L. Nemzetisegi politika a viszacsatolt Karpataljan 1939–1944... – О. 174.

280. Рабинович Э. Спасенне євреев Будапешта [Електронний ресурс] / Э. Рабинович. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2014/Starina/Nomer1/ERabinovich1.php>

281. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945... – С. 403.

внутрішніх справ Андора Яроша, який, у відповідь на протест виселення євреїв депутата парламенту від Підкарпаття та мукачівського мера Аладара Возарі (*за що останній згодом був позбавлений посади – Ю. С.*), зазначав що:

Це територія воєнних дій... Там більший вплив мають німецькі накази, які вирішують хід подій. Мені жаль, що вам це так неприємно, я знаю, що страждають невинні люди через провини інших, але я хочу врятувати 12 млн. угорців привівши в жертву 1 млн. євреїв²⁸².

Проте, зауважимо, що у березні 1944 р., при формуванні нового уряду, до влади прийшли люди, які в попередні роки чітко висловлювали свої антисемітські погляди та виступали за депортацію євреїв. До таких належав і вищезгаданий міністр, тому подібні спроби обґрунтування вимушеності у покірності німецькій волі є безпідставними.

Одним із критеріїв, який показує поведінку неєврейського населення тієї чи іншої місцевості в часи Голокосту є кількість офіційно визнаних Праведників світу. Станом на 1 січня 2017 р., Україна за цим критерієм знаходиться на четвертому місці у світі, нараховуючи 2573 Праведники²⁸³. Також, сьогодні встановлено 1326 осіб, які були постійними мешканцями території сучасної України, але віднесені до інших національних списків. Загалом, можна вести мову про 3838 Праведників, які рятували євреїв у межах сучасної України. Згідно таблиці «Праведників світу. Україна», на Закарпатті такими були визнані лише 24 особи та ще 14 жителів краю віднесено до списку рятівників Угорщини та Словаччини²⁸⁴.

Беззаперечно, число рятівників є значно більшим і воно не відображає реальної картини сприйняття місцевими жителями депортації євреїв, але такі дані є в рази менші в порівнянні із сусідніми областями України. На нашу думку, це пояснюється і тим, що для багатьох процес виселення євреїв був неочікуваним, швидким, а також незрозумілим у кінцевій меті його

282. Цит. за: Brenzovics L. Nemzetisegi politika a viszacsatolt Karpataljan 1939–1944... – О. 174.

283. Праведники народів світу. Статистика на 1 січня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>

284. Праведники народів світу: Довідник / За ред. І.Я. Щупака. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – 224 с.

проведення. Фактично, протягом 52 днів, від 16 квітня (початку виселення євреїв до гетто) до 8 червня (відправки останнього ешелона із депортованими євреями) в Закарпатті було здійснене «остаточне вирішення єврейського питання». В середньому для багатьох євреїв, депортація тривала протягом 3–4 тижнів, а по селах виселення євреїв до міських гетто взагалі відбувалося протягом декількох днів. До прикладу, у сусідніх двох областях Галичини знищення євреїв здійснювалося поетапно і зайняло близько двох років із численними випадками масових екзекуцій, що на емоційному рівні також вплинуло на мотивацію багатьох щодо допомоги приреченим євреям.

На Закарпатті не останню роль відіграли і страх перед владою за спробу допомогти євреям. Як згадує жителька с. Руські Комарівці після оголошення місцевої влади про відповідальність за приховання єврейських речей, багато хто зголосився та приніс до сільської управи залишені євреями на зберігання цінності²⁸⁵. Загалом, оцінюючи поведінку більшості населення Закарпаття в момент депортацій, її можна охарактеризувати як співчутливу, але пасивну. Люди не були схильні до підтримки влади та колаборації у цьому питанні, але через ряд перелічених причин не спромоглися на дієву допомогу депортованим.

285. Інтерв'ю із жителькою с. Руські Комарівці (Ужгородський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=-ukk4TAYCMS&autoplay=1>

Становище закарпатських ромів

У період угорського панування гостро стояло і «ромське питання», яке також частково залежало від зовнішньополітичного чинника, зокрема впливу Німеччини. Проте більшою мірою ромське населення угорською владою розглядалося не з точки зору расових, економічних чи політичних упереджень, а як «антисоціальний елемент», який потребував ізоляції та використання в інтересах держави. У цьому ракурсі були здійснені більшість антиромських ініціатив як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. Потрібно відзначити, що в порівнянні з єврейським, «ромське питання» для угорської влади не мало великої політичної чи економічної ваги. Значна більшість ромського населення була неписьменною, проживала в сільській місцевості, належала до незаможних аграрних працівників і не займалася публічною діяльністю²⁸⁶.

Досить важко визначити точну кількість ромів, які проживали в межах сучасного Закарпаття в часи угорської окупації, оскільки багато ромів не вели осілого способу життя. Згідно з чехословацьким переписом населення, 1930 р. в регіоні налічувалося 1442 роми. У повідомленні підкарпатської газети «Русское слово» відповідно до перепису населення 1941 р. в Угорщині офіційно проживало 76 738 ромів²⁸⁷, із них 1204 – на території краю²⁸⁸. Щоправда, згідно із цим же повідомленням, 700–800 ромів проживали тільки на території Ужгорода. Проте, враховуючи кочовий спосіб життя багатьох ромів, а також те, що значна їх частина жила на півдні регіону, розмовляла угорською мовою й мала угорські прізвища, це число могло бути щонайменше удвічі, а то й утричі більшим. Таким чином, кількість ромів у регіоні могла складати 3–5 тис. осіб.

286. Bársony J. Pharrajimos – The Fate of the Roma in Hungary during the Holocaust / J. Bársony. – New York: Idebate Press Press, 2008. – P. 11.

287. Циганській вопросъ // Русское слово. – 1944. – № 57. – С. 3.

288. Вереш М. Хроніка Закарпаття. 1867–2010 / Kárpátalja évszámokban. 1867–2010 / [М. Вереш [та ін.] / українсько-угорське двомовне видання; Ukrán–magyar kétnyelvű kiadvány; Серія «Studia Regionalistica» / № 3. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. – С. 98.

Ромське поселення на околицях Хуста (1925 р.)

На відміну від євреїв, в Угорщині на загальнодержавному рівні до 1944 р. роми практично не згадувалися в жодних офіційних документах. Законодавчо протягом угорського панування статус ромів також жодного разу не порушувався. Незважаючи на слабе відображення державної позиції щодо ромів в офіційних документах, антиромська риторика часто використовувалася в середовищі угорського політикуму. Ще у 1934 р. майбутній координатор Голокосту в Угорщині Ласло Ендре заявляв про потребу зосередження всіх ромів у спеціальних поселеннях, а чоловіків, пропонував стерилізувати. У лютому 1941 р. депутат угорського парламенту Д. Форстер від урядової партії «Угорське життя» запропонував створити трудові табори для ромського населення. Також серед угорського політикуму поширеною була позиція про заборону укладання шлюбів між ромами і неромами, оскільки потомство від таких шлюбів вважалося неблагополучним. Проти укладання шлюбів із ромами висловлювалися і деякі реформатські єпископи²⁸⁹. Проте пропозиція про заборону таких змішаних шлюбів, яка була поставлена на розгляд парламенту в 1941 р., не була схвалена депутатами Верхньої палати²⁹⁰. Принагідно зауважимо, що подібна ініціатива у «єврейському питанні», хоч і через дискусію, проте була ухвалена обома палатами парламенту у 1941 р. в межах так званого «III антиєврейського закону».

Фактично, запропоновані антиромські заходи йшли у фарватері німецької антиромської політики, законодавчим обґрунтуванням яких став «Закон про боротьбу з циганами, бродягами і дармоїдами», ухвалений у Баварії 16 липня 1926 р., поширений згодом і на інші німецькі регіони. Цей закон передбачав, зокрема, що

цигани і бродяги, старші шістнадцяти років, які не здатні довести, що мають постійну роботу, можуть бути направлені відповідними поліцейськими органами у виправно-трудова табори строком до двох років з огляду громадської безпеки²⁹¹.

289. A magyar cigányság üldöztetése [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.holokausz-tmagyarorszag.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_4

290. Кенрик Д. Цыгане под свастикой... – С. 134.

291. Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни / М. Панчук // Голокост і сучасність. – К.: 2008. – № 2. – С. 164–167.

Незважаючи на присутню антиромську риторичку на загальнодержавному рівні, в Угорщині до 1944 р. до крайнощів у вирішенні «ромського питання» так і не дійшло. Суть багатьох антиромських заходів, у тому числі й на Закарпатті, полягала в організації обліку ромського населення, його ізоляції шляхом створення окремих ромських таборів, а також залучення ромів до трудової повинності, яка з розгортанням Другої світової війни ставала ще актуальнішою для країни²⁹². В окремих місцях щодо ромів були введені продовольчі обмеження та обмеження по пересуванню.

Так, зокрема, 20 вересня 1940 р. піджупан Ужанської жупи доповідав Міністерству внутрішніх справ, що місцевою владою вжито заходів щодо недопущення кочування ромів. Проте, як зазначалося далі у цьому повідомленні, викоринити це явище так і не вдалося. 16 квітня 1941 р. це питання розглядалося на спеціальній нараді в Ужгороді, на якій було вирішено звернутися до Міністерства внутрішніх справ із пропозицією використовувати працю ромів для заготівлі лісу, будівництві річкових дамб та інших роботах²⁹³.

Із початком війни з СРСР та відправкою угорської армії на Східний фронт, ромів почали призивати до лав збройних сил Угорщини, але, як і євреїв, у зв'язку з їхньою неблагонадійністю, тільки до спеціальних трудових батальйонів. У складі цих формацій велика кількість угорських ромів була відправлена на виконання допоміжних прифронтових робіт. Багато з них там і загинули або потрапили до радянського полону²⁹⁴. Проте визначити навіть приблизно кількість мобілізованих ромів сьогодні практично неможливо через брак архівних документів.

292. A magyar cigányság üldöztetése [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.holokausz-tmagyarorszag.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_4

293. Навроцька Є. Антиромська політика Угорщини в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті / Є. Навроцька // Голокост і сучасність. – К.: 2009. – № 2. – С. 124–140.

294. Офіцинський Р. Роми і примусова праця на Закарпатті 1939–1944 років / Р. Офіцинський // Ромологія: історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових читань, м. Ужгород, 24–26 жовтня 2013 р. / Упоряд. Є. Навроцька. – Ужгород: Ліра, 2013. – С. 76–82.

У липні 1941 р. з початком депортаційної акції із виселення осіб, які не мали угорського громадянства (переважно євреїв), регентським комісаром Підкарпаття М. Козмою також було запропоновано відправити разом із депортованими євреями і ромів, які не мали угорського громадянства. Проте, зокрема, зазначалося в телефонній розмові до Міністерства внутрішніх справ урядового представника в комітатах Унг і Уточа д-ра Кеменя. Таких ромів, які підлягають депортації на території обох комітатів, згідно з повідомленням д-ра Кеменя, нараховувалося від 500 до 1000 осіб. Як вказувалося в розмові, М. Козма хотів таким чином використати цю ситуацію для очищення Підкарпаття від кочуючих ромів. Проте д-р Кемень не хотів цього робити без дозволу від міністерства, який він просив у телефонній розмові²⁹⁵. Щоправда, чи був отриманий такий дозвіл, у повідомленні не вказується. Багато дослідників стверджують, що така акція відбулася, і якась кількість ромів все ж таки була депортована із території краю. Водночас, у проаналізованих нами джерелах, зокрема у звітах прикордонної поліції та в регіональній пресі відповідного періоду, на відміну від згадок про єврейські виселення, підтвердження цього факту знайдено не було.

Висвітлення «ромського питання» в Угорщині протягом 1939–1944 рр. знайшло своє відображення й у регіональній періодиці. Проте, на відміну від масової антиєврейської риторики більшості регіональних газет, «ромську проблему» журналістами було окреслено досить епізодично. Часто вона здійснювалася в контексті розгляду антиромських заходів у сусідніх країнах та їхнього відображення на території Угорщини. Принагідно зазначимо, що більшість таких публікацій стосується періоду після 1942 р., коли у Європі різко погіршується становище ромів²⁹⁶. Така тенденція пожевжила обговорення питання про здійснення аналогічних заходів і на території Угорщини. Протягом 1942–1944 рр. в межах Закарпаття відбувалася

295. Навроцька Є. Антиромська політика Угорщини в Закарпатті у роки Другої світової війни... – С. 124–140.

296. Борьба против цыгань въ юго-восточной Европѣ // Русское слово. – 1942. – № 59. – С. 2; Цигане уравниваються въ правахъ съ євреями // Русское слово. – 1942. – № 65. – С. 2.

активна ізоляція ромів у таборах за місцем проживання. Усіх мешканців таких таборів переписували і забороняли їм залишати свої поселення²⁹⁷.

Загалом, більшість дослідників схиляються до думки, що до приходу німецьких військ в Угорщину у березні 1944 р. угорська антиромська політика не базувалася на засадах депортацій та тотального винищення. В умовах всеохоплюючої війни та потребі ресурсів для її ведення угорська влада, перш за все, була зацікавлена в експлуатації праці ромів. Беззаперечними є факти жорсткого поводження із ромським населенням з боку владних та силових структур, проте до німецької окупації вони не мали системного та всеохоплюючого характеру. Як і у випадку із єврейським населенням, політичне керівництво Угорщини не погоджувалося з німецьким домаганням реалізації «ромського питання» шляхом переселення та масових знищень, як це робилося на підконтрольних німецьким військам територіях.

Дещо інакше склалася доля ромів Закарпаття після березня 1944 р. Потрібно відзначити, що на момент приходу німців ромські поселення у багатьох випадках уже були частково ізольованими, а їх мешканці обмежувалися у пересуванні. Проте, зі вступом німецьких військових багатьма ромами (очевидцями тих подій) відзначалося значне погіршення їхнього становища. Жорсткішими стали умови ізоляції ромських поселень. Їх почали навіть обносити колючими дротами та охороняти вартовими. Масовими та всеохоплюючими стали випадки використання ромів на різного роду примусових роботах.

У ромських таборах-гетто ромів зобов'язали носити розпізнавальні знаки у вигляді трикутника з гострим кінцем донизу, розміром 3,5 см. Пришивалися вони, зокрема, на правий рукав верхнього одягу та на праву частину грудей²⁹⁸. У цих таборах роми часто піддавалися дискримінації за національною ознакою з боку військових, які їх охороняли. Їхнє майно підлягало реквізиції на користь держави для виконання різноманітних робіт.

297. Адам А. Білий камінь з чорної катівні... – С. 28.

298. Там само. – С. 34.

Були випадки вивезення жінок та дітей на виконання сільськогосподарських робіт до тріанонської Угорщини²⁹⁹.

На початку червня 1944 р. значна кількість ромів була направлена до таборів для інтернованих «як такі, що не заслуговують довір'я». У липні 1944 р. на території багатьох угорських комітетів, де існували табори для інтернованих, була введена класифікація ромських ув'язнених, яких поділяли на «неробів», «гульвіс», «волоцог» та «ненадійних». Така класифікація засвідчила значну присутність ромів у багатьох таборах для інтернованих, яких також залучали до примусових робіт. У серпні 1944 р. Міністерство оборони оприлюднило наказ про створення ромських трудових батальйонів, кожен із яких укомплектовувався 213-ма ромами, одним лікарем-євреєм та одним інженером-євреєм. Планувалося створити від 20-ти до 30-ти таких батальйонів, але виконати це цілком не вдалося у зв'язку із неможливістю повного укомплектування цих загонів³⁰⁰. Це була, фактично, перша урядова постанова Угорщини, що стосувалася безпосередньо ромів. До того часу вони фігурували в основному разом із євреями³⁰¹.

У липні 1944 р. в Ужгороді міською владою було ініційовано остаточну ізоляцію місцевого ромського населення до спеціального концентраційного табору, до якого мали переселити всіх ромів незалежно від того, в якому районі міста вони проживали. Його створення мотивувалося антисанітарним станом ромських районів міста та їх пожежонебезпекою. Планувалося створення обгородженого містечка, вхід до якого був можливим тільки через зачинені на замок ворота. До такого табору планувалося призначити спеціального наглядача, який контролював би його дієздатність. Усіх переселених ромів, які не мали професії або ремесла, передбачалося використовувати у примусових працях із «захисту вітчизни». Загалом, на території міста нараховували 700–800 ромів. Подібні заходи міською владою

299. Навроцька Є. Антиромська політика Угорщини в Закарпатті у роки Другої світової війни... – С. 124–140.

300. A magyar cigányság üldöztetései [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.holokausz-tmagyarorszag.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_4

301. Адам А. Білий камінь з чорної катівні... – С. 36.

Ужгорода пропонувалося поширити на весь регіон³⁰². Таким чином, вирішення «ромського питання» фактично продовжувалося у руслі минулих років, а саме: ізоляції ромського населення, що мотивувалося антисанітарним способом їхнього життя, та використання їх примусової праці на державних роботах. Після відправлення євреїв із гетто до концентраційного табору в червні 1944 р. угорська влада часто у звільнених гетто ізолювала бродячих ромів³⁰³.

Проте, зауважимо, що, на відміну від трагічної долі євреїв, закарпатських ромів така участь не спіткала. До встановлення фашистської диктатури партії «Схрещені стріли» у жовтні 1944 р. утиски щодо угорських ромів з боку влади продовжувалися у вигляді використання їх на примусових роботах. Є відомості навіть про те, що закарпатські роми під час депортації євреїв грабували їхні будинки та брали участь у глузуваннях над євреями³⁰⁴. Загалом, тільки після жовтня 1944 р. роми в Угорщині піддавалися хаотичним розстрілам та депортаціям із країни до концентраційних таборів, проте закарпатських ромів вона вже не зачепила у зв'язку із приходом на територію краю Червоної армії. Переважна більшість депортованих із Угорщини ромів проживала на території Задунав'я³⁰⁵. Щоправда, є відомості про незначну частину угорських ромів, яка була депортована до німецького табору Аушвіц протягом 1943–1944 рр. Так, зокрема, протягом цього періоду до Аушвіцу прибуло близько 23 тис. ромів із 15-ти країн Європи, з яких близько 0,2% склали угорські роми. Це в абсолютних числах становить приблизно 50 осіб, хоча серед інших депортованих зустрічалося

302. Місто місцевого самоврядування Ужгород, Губернатору // Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – С. 299–301; Проект обов'язкової постанови про поселення циган, які проживають на території міста місцевого самоврядування Ужгорода, до створеного з метою врегулювання питання закритого табору // Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – С. 301–304.

303. A magyar cigányság üldöztetései [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.holokausz-tmagyarorszag.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_4

304. Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948)... – С. 379.

305. A magyar cigányság üldöztetései [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.holokausz-tmagyarorszag.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_4

багато угорських прізвищ, зокрема Горват, Лакатош, Шаркозі, які офіційно були вихідцями з інших країн³⁰⁶.

Водночас, уникнення депортацій з території краю разом із єврейським населенням ймовірно було пов'язано із другорядністю «ромського питання» для німецької сторони в порівнянні з єврейським, а також зацікавленістю угорської влади, особливо на місцях, в подальшому використанні примусової праці ромів. Крім того, після червня 1944 р., коли втрутився М. Горті, депортації населення з Угорщини припинилися, що також вплинуло на уникнення ромами виселення. Загалом, кількість ромів Угорщини, які були знищені на всій території, оцінюється дослідниками у відсотковому відношенні як майже 30% від близько 100 тис. усього ромського населення країни³⁰⁷. Вірогідно, на Закарпатті цей відсоток був значно меншим, враховуючи перелічені вище причини. За іншими даними, жертвами ромського геноциду на території Угорщини протягом війни стали близько 5 тис. осіб³⁰⁸.

306. Cigánytábor Auschwitz-Birkenauban [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.holokauszmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_3

307. Лутц Б. Д. Цигани як жертви Голокосту [Електронний ресурс] / Б. Д. Лутц, Д. М. Лутц. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/325-brenda-deivis-lutts-dzheims-m-lutts-tsyhany-iak-zhertvy-holokostu>

308. A magyar cigányság üldöztetése [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.holokauszmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_4

ВИСНОВКИ

Після приходу угорської влади на Закарпаття єврейська громада краю була піддана цілеспрямованій антисемітській державній політиці, внаслідок якої євреї краю опинилися на межі існування. Прийняття антиєврейських ініціатив в Угорщині стало, певною мірою, наслідком поступової інтеграції Угорщини до пронимецького блоку та поширення в суспільстві антисемітських настроїв, зумовлених успіхами Німеччини. Проте угорська політика проти євреїв, в порівнянні із іншими державами-сателітами Німеччини, мала свої особливості. Їх умовно можна поділити на два етапи:

- 1) період із 1938 р. по 1944 р. – політика юридичних обмежень прав єврейського населення;
- 2) 1944 р. – фізична ліквідація єврейської громади шляхом масових депортацій до таборів знищення.

Перший етап характеризується інституційним антисемітизмом всієї вертикалі влади. Протягом цього часу євреї були піддані законодавчим обмеженням, які були прийняті угорським парламентом протягом 1938–1942 рр. та серії урядових розпоряджень, що передбачали економічні, політичні та національні утиски. Ідеологічно така політика була обумовлена прагненням послаблення єврейської присутності в економіці. Крім того, антиєврейськими ініціативами угорська влада намагалася надолужити свої економічні прорахунки, які, після окупації Карпатської України, призвели до значного зубожіння більшості місцевого населення. В межах краю була розгорнута серйозна інформаційна кампанія: євреїв звинувачували у здійсненні спекулятивних дій на ринку та створенні товарного дефіциту, внаслідок чого відбулося різке погіршення рівня життя.

Запровадження заходів щодо обмеження господарської діяльності євреїв призводило до часткового покращення матеріального становища неєврейського населення, що дало владі певні політичні дивіденди в регіоні. Проте, навіть незважаючи на тиск, місцевому єврейству все ж вдавалося до початку масових депортацій 1944 р. обхідними шляхами зберігати свої

економічні позиції в регіоні. Фактично, на місцях антисемітських законів часто не дотримувалися, що обумовлювалося значною корумпованістю місцевого чиновництва та неможливістю знайти в окремих частинах регіону альтернативи єврейським підприємствам.

Таким чином, в офіційному дискурсі створювався своєрідний «внутрішній ворог», який дозволяв владі маніпулювати народним невдоволенням. Підживлювалося таке невдоволення пропагандою у місцевих проугорських засобах масової інформації, де акцентувалося на чужорідності єврейського елемента для місцевих русинів, споконвічній економічній експлуатації євреями неєврейського населення, а також антихристиянській сутності юдаїзму, що на фоні значної клерикалізації суспільства давало також свої результати.

Також потрібно врахувати, що угорський варіант антисемітизму, незважаючи на расову дискримінацію, не передбачав «остаточного вирішення єврейського питання» за німецьким зразком, чого від угорської влади постійно домагалася керівництво Третього Райху. Угорська політична верхівка, незважаючи на свій антисемітський характер, прагнула в першу чергу до планомірного витіснення євреїв з економічного та суспільно-політичного життя країни.

Винятком стала депортація єврейського населення із Закарпаття влітку 1941 р. Вона зачепила євреїв-біженців, які не мали угорського громадянства. Ініціатива депортації належала угорській стороні, яка таким чином намагалася позбутися «неблагонадійного» з політичної точки зору елемента. Близько 18 тис. осіб було відправлено на підконтрольну Німеччині територію Східної Галичини та Поділля, де більшість із них були розстріляні нацистами. Ця подія стала трагічною сторінкою угорської антисемітської політики аналізованого періоду. Однак, безпосередня участь угорських військ у здійсненні цих розстрілів є сумнівною. Тим не менш, Угорщина, фактично, стала співучасником одного з перших масових знищень єврейського населення на території України в роки війни. Вагому роль у депортаційній акції відіграли воєнні відомства Угорщини, які були найбільш радикально

налаштовані як проти євреїв, так і проти інших національних меншин. З ініціативи військових пропонувалося очистити весь Середньодунайський басейн від «неугорського елемента», що, зокрема, не знайшло підтримки з боку влади.

Ще одним «атрибутом» антисемітської політики даного періоду була військова мобілізація євреїв до трудових військових підрозділів. Внаслідок прийнятих антисемітських законів, для представників єврейського населення краю вже із 1939 р. відбуття військової служби автоматично було передбачене у трудових загонах. Солдати таких підрозділів виконували допоміжні роботи як всередині держави, так і за її межами, не озброювалися та повинні були носити спеціальні розпізнавальні знаки. На службі солдати-євреї часто піддавалися моральному та фізичному приниженню з боку угорських офіцерів та перебували у складних побутових умовах. Особливо важкою служба стала з початком німецько-радянської війни, коли тисячі угорських євреїв виконували допоміжні роботи на лінії фронту. Проте саме через мобілізацію на примусові роботи, в період масових депортацій 1944 р. частини закарпатських євреїв, переважно молоді, вдалося пережити Голокост.

Другий етап антисемітських заходів у регіоні розпочався після вступу на територію Угорщини німецьких військ у березні 1944 р. Тоді у центральній владі відбулося посилення крайніх правих антисемітських сил, які, за сприяння Третього Райху, взяли за «остаточне вирішення єврейського питання» за нацистським зразком. Протягом квітня-червня 1944 р. на Закарпатті, як зоні бойових дій, було першочергово проведено виселення євреїв до дев'яти гетто. Згодом відбулася депортація в'язнів гетто до німецьких концтаборів. В них більшість із депортованих загинула.

Жертвами Голокосту на Закарпатті у 1944 р. стало близько 86 тис. євреїв. Загалом, за оцінками дослідників, втрати єврейської громади регіону протягом 1938–1944 рр. склали понад 100 тис. осіб. Це становило 20% загальних втрат єврейського населення Угорщини. Отже, у роки війни громада Закарпаття фактично припинила своє існування.

Потрібно наголосити, що у підході до вирішення «єврейського питання» у владній верхівці Угорщини не було одностайності. Беззаперечним є те, що угорська влада була антисемітською, проте в державі існували різні погляди на вирішення «єврейського питання». Його пов'язували більше з проблемою політичної чи економічної доцільності, ніж расових чи ідеологічних переконань. На вирішення «єврейського питання» найрадикальнішим шляхом вплинув, в першу чергу, зовнішній фактор.

Іншою була ситуація навколо «ромського питання». Воно розглядалося угорською владою переважно в контексті «антисоціального способу життя» ромського етносу. Певною мірою таке ставлення до ромів йшло у фарватері німецьких ініціатив щодо представників цієї національності. Передбачалася поступова ізоляція ромів та використання їх на примусових громадських і військових роботах. У порівнянні із єврейським, «ромське питання» не мало такої політичної ваги через незначну роль ромів у суспільно-політичному та економічному житті як регіону, так і країни загалом. Однак, часто саме в контексті багатьох антиєврейських ініціатив угорської влади паралельно відбувалися аналогічні заходи і щодо представників ромського населення. Зокрема, це заходи із військової мобілізації ромів, як «політично неблагонадійних», до трудових загонів, створення ромських гетто, носіння знаків ідентифікації тощо. Ромське населення краю не було піддане тотальній депортації протягом 1944 р., проте до самого кінця угорського панування зазнавало систематичних утисків.

Парадоксальність становища закарпатського єврейства в роки війни, у порівнянні з іншими громадами окупованої України, полягає в тому, що місцеві євреї першими за часом відчували дію владних антиєврейських ініціатив, і були останніми, які зазнали трагічної долі депортацій та фізичного винищення. Особливістю Голокосту на Закарпатті було й те, що незважаючи на жорсткий інституційний антисемітизм угорської влади та проведення інформаційної антисемітської кампанії, в межах регіону протягом часу угорського панування не було зафіксовано жодного масштабного єврейського погрому. Відносини єврейського та неєврейського населення

регіону в роки угорської влади характеризувалися, переважно, мирним співіснуванням. Утім, в період здійснення депортацій, більшість населення нейтрально поставилася до виселення євреїв. Така поведінка, насамперед, обумовлюється нерозумінням основної мети здійснених депортацій, що було характерно і для самих депортованих, які покійно виконували всі владні розпорядження.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА

1.1 Архівні матеріали

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 47. – Надзупан Ужанської жупи. – Оп. 1, спр. 249. – Повідомлення єврейської релігійної громади в Ужгороді про вибиття вікон в синагозі і листування по цьому питанню. – 5 арк.
- ДАЗО, ф. 53. – Регентський комісаріат Підкарпатської території, м. Ужгород. – Оп. 3, спр. 7. – Розпорядження регентського комісара про депортацію єврейського населення. – 1 арк.
- ДАЗО, ф. 53, оп. 1, спр. 33. – Переписка комиссаром района военных действий по вопросам перемещения учителей и использования еврейских зданий для общественных нужд. – 4 арк.
- ДАЗО, ф. 67. – Берегівський бургомістр, м. Берегове. – Оп. 1, спр. 659. – Справа про ліквідацію діяльності берегівської єврейської релігійно-общинної школи. – Арк. 20.
- ДАЗО, ф. 92. – Ужгородський відділ контррозвідки штабу VIII угорського королівського армійського корпусу в Кошицях. – Оп. 1, спр. 1. – Донесення агентів про діяльність політично ненадійних осіб на Закарпатті (діяльність українських націоналістів, інформації про успіхи радянської армії на фронтах, угорська пропаганда). – 35 арк.
- ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 4. – Донесення агентів про відмову населення військової служби від роботи в трудових таборах і перехід їх в СРСР. – 23 арк.
- ДАЗО, ф. 254. – Ужгородское окружное военное командование, г. Ужгород. – Оп. 1, спр. 58. – Донесення жандармской станции о политической неблагонадежности учителей, священников и др. – 44 арк.
- ДАЗО, ф. 1005. – Тячовское окружное военное командование, с. Тячов. – Оп. 1, спр. 1. – Переписка с начальником военного командования Подкарпатской территории, Буштинской лесной дирекции и др. о предварительном аресте подозрительных лиц, бывших членов «Сичевой гвардии». – 38 арк.
- ДАЗО, ф. 1212. – Воловская жандармская станция с. Волово. – Оп. 1, спр. 3. – Периодические отчеты жандармской станции окружному начальнику о политическом положении в округе за 1940 г. – 15 арк.
- ДАЗО, ф. 1212, оп. 1, спр. 4. – Циркуляры VIII Кошицкого жандармского округа по административным и политическим вопросам за 1941 год. – 58 арк.

- ДАЗО, ф. 3223, оп. 1, спр. 10. – Звіт управління угорської королівської прикордонної поліції в Ужгороді та підлеглим йому органів від 14 квітня 1942 р. про політичну ситуацію на Закарпатті з 1 січня до 31 березня 1942 р. – 32 арк.
- ДАЗО, ф. 3223. – Партійний архів Закарпатського обкому Компартії України. – Оп. 5, спр. 6. – Звіт управління угорської прикордонної поліції в Ужгороді та підлеглих йому органів від 12 січня 1942 р. про політичну ситуацію на Закарпатті з 1 жовтня до 31 грудня 1941 р. – 28 арк.
- ДАЗО, ф. 3223, оп. 5, спр. 22. – Копии справок, списков, статистических данных Чрезвычайной комиссии по расследованию жертв и убытков, нанесенных фашистами в период оккупации Закарпатской Украины. – 49 арк.
- ДАЗО, ф. Р-14. – Президія Народної Ради Закарпатської України. – Оп. 5, спр. 10. – Звіт Надзвичайної комісії про встановлення збитків, нанесених угорським урядом Закарпатській Україні під час окупації – Закарпатської України за 1939–1944 рр. – 10 арк.
- Národní archiv České Republiky, Praha. – F. 828. – ka 114 – Zpravy o židech na Podkarpatské Rusi. – 16 s.

1.2. Опубліковані документи і матеріали

- Донесення агента угорської контррозвідки в с. Довгому начальнику ужгородського відділу контррозвідки про наслідки перевірки та причини пожежі на Іршавській льонофабриці. – 22 червня 1942 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 297.
- Донесення надзупана Берег-Угочанської жупи раді міністрів Угорщини про поширення антифашистського руху на Закарпатті. – 5 липня 1940 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 198–199.
- Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949 рр. Архівні документи і матеріали / Упоряд. О. Корсун, О. Пагіря. – Ужгород: Карпати, 2011. – 768 с.: іл.
- Заява угорського статс-секретаря Ендре Ласло від 4 червня 1944 р., стосовно проведення єврейського закону на території Угорщини // Тернистий шлях до України: 36 архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О. Д. Довганич і О. М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття»», 2007. – С. 409–410.
- Звіт керівника поліцейського відділення м. Ужгорода про хід подальшого репресування євреїв. – 21 квітня 1944 р. // Книга Скорботи України.

Закарпатська область / Упоряд. Б. Гвардіонов, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2016. – Т. 11. – С. 136–137.

Звіт поліцейського відділення м. Ужгорода про заходи щодо депортації єврейських родин у табори. – 26 квітня 1944 р. // Книга Скорботи України. Закарпатська область / Упоряд. Б. Гвардіонов, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2016. – Т. 11. – С. 140.

Із звіту начальника управління прикордонної поліції в Ужгороді міністрові внутрішніх справ Угорщини про політичне становище на Закарпатті. – 14 квітня 1942 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 289–291.

Кількісний та національний склад чехословацьких військових частин в СРСР. – 8 квітня–30 жовтня 1943 р. // Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949 рр. Архівні документи і матеріали / Упоряд. О. Корсун, О. Пагіря. – Ужгород: Карпати, 2011. – С. 493.

Лист Фенцика прем'єр-міністру Угорщини про заходи щодо зміцнення угорської фашистської влади на Закарпатті. – липень 1939 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 113–117.

Місто місцевого самоврядування Ужгород, Губернатору // Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – С. 299–301.

Объявление Совета евреев г. Мукачево. – 8 квітня 1944 р. // Еврейская община на Закарпатье. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 37.

Постанова обласної Надзвичайної Комісії з обліку, розслідування та встановлення злочинів, заподіяних німецько-мадярськими громадянами громадським установам, державним підприємствам та закладам за час окупації Закарпатської області // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Упоряд. С. М. Аржевітін. – Вінниця: Видавництво «Тезис», 2013. – С. 365–369.

Проект обов'язкової постанови про поселення циган, які проживають на території міста місцевого самоврядування Ужгорода, до створеного з метою врегулювання питання закритого табору // Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – С. 301–304.

Розпорядження бургомистра м. Ужгорода книготоргівцям і бібліотекам про вилучення прогресивної літератури. – 26 квітня 1944 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 357.

Справа на членів керівного складу фашистської організації «Нілош-Керестеш», що діяла в с. Середнє Ужгородського округу з 1942 р. по 1944 р., які одночасно були й агентами угорської контррозвідки «Камельгарито-осталь» // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / Упоряд. С. М. Аржевітін. – Вінниця: Видавництво «Тезис», 2013. – С. 420–421.

Циркуляр міністра внутрішніх справ Угорщини піджупанам про введення фашистських антисемітських законів. – 26 жовтня 1939 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 127–128.

Циркуляр міністра внутрішніх справ Угорщини піджупанам та окружним начальникам про взяття на облік осіб, незадоволених фашистським режимом. – 26 травня 1942 р. // Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С. 292–294.

A svéd külügyminisztérium feljegyzése a magyarországi zsidók helyzetéről. – 26 május 1944, Stockholm // Romsics I. A 20. század rövid története / I. Romsics. – Budapest: Rubicon-Ház Kiado, 2011. – O. 238.

Kállay Miklós miniszterelnök a sajtóirányításról // Dokumentumok a XX. század történetéhez / Gál Vilmos. – Tar Attila Szilárd. Budapest: Nemzeti Tankönyv kiadó, 2001. – O. 166–167.

Veesenmayer birodalmi megbízott távirata Ribbentrop külügyminisztérhez a zsidóság deportálásáról. – 13 junius, 1944 // Dokumentumok a XX. század történetéhez / Gál Vilmos – Tar Attila Szilárd. Budapest: Nemzeti Tankönyv kiadó, 2001. – O. 185.

1.3 Періодика 1938–1944 рр.

Аресты булочника въ Ужгородѣ // Русское слово. – 1941. – № 62 – С. 2.

Аресты въ мукачевской аферѣ продолжаютъ // Русское слово. – 1941. – № 77. – С. 2.

Борьба противъ цыганъ въ юго-восточной Европѣ // Русское слово. – 1942. – № 59. – С. 2.

Вокругъ закона о евреяхъ // Карпаторусскій голосъ. – 1940. – № 12. – С. 3.

Выселение евреевъ // Карпаторусскій голосъ. – 1944. – № 31–32. – С. 1.

Дебаты въ Высшей Палатѣ объ еврейскомъ происхождении // Русское слово. – 1941. – № 56. – С. 4.

Депортация евреевъ из Унгвара // Карпаторусскій голосъ. – 1944. – № 35. – С. 1.

Дополнительно о евреяхъ // Карпаторусскій голосъ. – 1944. – № 31–32. – С. 2.

Евреи в лагерѣ // Карпаторусскій голосъ. – 1944. – № 33–34. – С. 2.

Евреи в Угорщинѣ // Карпаторусскій голосъ. – 1944. – № 37–38. – С. 2.

Євреї на Словаччині // Русское слово. – 1942. – № 44. – С. 2.
Євреї не падають духом // Карпаторуський голос. – 1942. – № 35. – С. 4.
Єврейські происки в Хусті. Євреї отримують строительні роботи вні конкурсу // Карпаторуський голос. – 1939. – № 133. – С. 3.
Єврейський впроблем в Унгарії // Русское слово. – 1942. – № 35. – С. 3.
Ще об єврейських концесіях // Карпаторуський голос. – 1939. – № 18. – С. 2.
Із Вульховця виселено около тисяч галичан // Русское слово. – 1941. – № 58. – С. 2.
Мадярська солдатська тероризує людей // Нова Свобода. – 1938. – Число 124. – С. 3.
Масові арести среди євреїв в Мукачеві // Русское слово. – 1941. – № 76. – С. 2.
Насчет євреїв // Карпаторуський голос. – 1944. – № 28. – С. 1.
Новое содержание закона о смешаном брак // Русское слово. – 1941. – № 58. – С. 2.
Опять євреї // Карпаторуський голос. – 1939. – № 129. – С. 4.
Парламенту будет предложено 6 важных законопроектов. На программі третій єврейський закон // Русское слово. – 1941. – № 45. – С. 2.
Польских подданных выселяют из Ужгорода // Русское слово. – 1941. – № 57. – С. 3.
Правительственные распоряжения по упорядочению еврейского вопроса. Классификация евреев и не евреев // Карпаторуський голос. – 1944. – № 27. – С. 2.
Ревизия еврейских имуществ // Карпаторуський голос. – 1940. – № 60. – С. 3.
Ревизия концесій закончена // Русская правда. – 1939. – № 36. – С. 2.
Регентський комиссар Николай Козма о подкарпат. проблемах // Русское слово. – 1941. – № 35. – С. 2.
Регентській комиссар Николай Козма представил свою программу // Русское слово. – 1941. – № 4 – С. 3.
Речь премьер Каллаи Миклоша // Русское слово. – 1942. – № 83. – С. 2.
Речь премьер Каллаи Миклоша на собрании Христианской Национальной Лиги в Унгарь-Ужгороді // Русское слово. – 1942. – № 84. – С. 1.
Свыше 1000 торговцев и ремесленников будет переселено на угорусскую территорию // Русская правда. – 1940. – № 71. – С. 2.
Секвестрация еврейского имущества // Карпаторуський голос. – 1944. – № 33–34. – С. 2.
Сірко О. Справа еміграції з територій окупованих Мадярщиною, в Карпатській Україні (розмова з др-ом М. Бандусяком, комісаром еміграції в К. Україні) // Нова Свобода. – 1939. – Число 46. – С. 4.

Сколько польских бѣженцев в Венгрии // Русская правда. – 1939. – № 24. – С. 1.
Хворостник П. Жиды и мы // Неделя. Общественная-новинка. – 1942. – № 33. – С. 1.

Цигане уравниваются в правах с євреями // Русское слово. – 1942. – № 65. – С. 2.

Циганский впроблем // Русское слово. – 1944. – № 57. – С. 3.

Штрафы за нарушение еврейского закона // Русское слово. – 1941. – № 20. – С. 2.

Щербей Н. Наш народ ожидает // Карпаторуський голос. – 1940. – № 87. – С. 4.

Щербей Н. Наш народ ожидает // Карпаторуський голос. – 1940. – № 91. – С. 4.

Щербей Н. Наш народ ожидает // Карпаторуський голос. – 1940. – № 93. – С. 4.

1.4 Усні свідчення та мемуари

Воспоминания Давида Крайслера // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 70–73.

Воспоминания Игната Найбауэра // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 78–81.

Воспоминания Юлия Рихтера // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 91–95.

Воспоминания Якоба Голлендера // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 57–59.

Гапак В. «Вибору не давали, куди відіслали, туди й ідеш...» // У Рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд., підг. текстів, комент., прим. О. Грицака, Р. Офіцинського. – Ужгород: ІВА, 2013. – С. 47.

Интерв'ю із Відер Ернестом із м. Мукачево [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Ll1CawTXcHQ&feature=youtu.be&autoplay=1>

Интерв'ю із Галперт Ернестом із м. Мукачево [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=7FUyk6uN70E>

Интерв'ю із Галперт Тільдою із м. Мукачево [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=tg5PPNk62J0&autoplay=1>

Интерв'ю із Ганич Ганна із с. Буківцovo (Великобрезнянський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=Cq5218_d7Ic

Интерв'ю із Готінгер Вілком із м. Виноградovo [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=UujHBrG23Kc&autoplay=1>

Інтерв'ю із жителькою с. Руські Комарівці (Ужгородський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=-ukk4TAYCMs&autoplay=1>

Інтерв'ю із Зінгер Генріхом із с. Великий Березний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=iESeGY1d95Y&autoplay=1>

Інтерв'ю з Енгельман Міхаїлом, із с. Душино (Свалявський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=zG-lwwwzz8M&t=1s>

Інтерв'ю з Кац Мовзеш із с. Кошельово (Хустський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=c5rUJPP-ogU&t=5353s>

Інтерв'ю із Мошковіч Ігнатом із с. Довге Поле (Ужгородський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=r3lwoLJ7pM0&autoplay=1>

Інтерв'ю з Найман Маєром, із с. Верхній Студений (Міжгірський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ip30DIIrRg&autoplay=1>

Інтерв'ю із Ріхтер Юлієм із м. Берегово [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Z-5nzICzghg&t=1997s>

Інтерв'ю із Розенталь Германом із с. Широкий Луг (Тячівський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Wf6VTCCM4P0&autoplay=1>

Інтерв'ю із Розенталь Марією із с. Широкий Луг (Тячівський р-н) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=iqHL8x7W1ck&autoplay=1>

Інтерв'ю з Рот Ладіслав, м. Ужгород [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=QSkPhyPJ15k&t=6343s>

Кущинський А. Закарпаття в боротьбі (спогад). – Буенос-Айрес: видавництво Юліана Середяка, 1981. – 222 с.

Рінгел В. Між життям і смертю. Невільницькі спомини / Упоряд. М. Грицак, М. Машура. – Ужгород: Карпати, 2006. – 252 с.

Шандор В. Спомини. Т. II. Карпатська Україна 1939–1945. – Ужгород: МПП «Гражда», 2000. – 245 с.: іл.

Avital M. Not to forget, impossible to forgive / M. Avital. – Jerusalem: Mazo Publisher, 2004. – 339 p.

Kozma M. Kárpátalja visszavétele. Napló / M. Kozma. – Kárpátalja Magyar Kulturális Szövetség. – Ungvár, 1999. – 145 old.

II. МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

Адам А. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття / А. Адам, Ю. Зейкан, Е. Навроцька. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуши, 2006. – 146 с.

Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944) / О. Баран // За українське Закарпаття / Упоряд. В. Маркусь і В. Худанич. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 11–20.

Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: «Часопис Критика», 2004. – 454 с.

Бізониц М. Хуст у старовинній листівці / М. Бізониц. – Ужгород: приватна друкарня ПП «ПОВЧ Р. М.», 2009. – 128 с.

Ваків М. Угорські антиєврейські закони та їх прояви на Закарпатті (1920–1942 рр.) / М. Ваків // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Говерла, 2008. – Вип. 21. – С. 112–116.

Вегеш М. Хроніка Закарпаття. 1867–2010 / Kárpátalja évszámokban. 1867–2010 / [М. Вегеш [та ін.] / українсько-угорське двомовне видання; Ukránmagyar kétnyelvű kiadvány: Серія «Studia Regionalistica» / № 3. – Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2011. – 312 с.

Довганич О. Євреї в роки війн: переслідування і трагічні долі / О. Довганич // Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падыка, 2004. – С. 139–143.

Довганич О. Закарпаття в роки війни / О. Довганич, З. Пашкуй, М. Троян. – Ужгород: Карпати, 1990. – 172 с.

Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачевы (1848–1948) / А. Й. Елинек; пер. с англ. М. Егорченко, С. Гурбича, Э. Гринберга, при участии С. Беленького, О. Клименко; фотоматериалы и карты П.-Р. Магочи; ред. рус. текста В. Падык. – Ужгород: Изд-во В. Падыка, 2010. – 498 с.

Желицьки Б. Регент Миклош Хорти (1868–1957) / Б. Желицьки // Новая и новейшая история. – Москва, 1996. – № 2. – С. 173–196.

Желицьки Б. Регент Миклош Хорти (1868–1957) / Б. Желицьки // Новая и новейшая история. – Москва, 1996. – № 3. – С. 185–213.

Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.

Кенрик Д. Цыгане подсвастикой / Д. Кенрик, Г. Паксон. – М.: Текст, 2001. – 205 с.

Кобаль Й. Анатомія ужгородського Голокосту / Й. Кобаль // Срібна Земля-Фест. – 2007. – № 46 (601). – С. 11.

Лустиг К. Время и люди / К. Лустиг. – Ужгород: изд-во В. Падыка, 2007. – 92 с.: ил.

Магочій П.-Р. Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис / П.-Р. Магочій. – Ужгород: вид. В. Падяка, 2005. – 27 с.

Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с.

Навроцька Є. Антимомська політика Угорщини в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті / Є. Навроцька // Голокост і сучасність. – К.: 2009. – № 2. – С. 124–140.

Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945) / Ред. кол.: І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп: історія. – Ужгород: вид. «Закарпаття», 1995. – 665 с.

Офіцинський Р. Голокост на Закарпатті тривав 52 дні // Новини Закарпаття. – 2014. – 19 квітня. – С. 20.

Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944) / Р. Офіцинський / Передм. В. Задорожного. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.

Офіцинський Р. Примусова праця на Закарпатті 1939–1944 років очима «живої історії» / Р. Офіцинський // У Рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд., підг. текстів, комент., прим. О. Грицака, Р. Офіцинського. – Ужгород: ІВА, 2013. – С. 8–34.

Офіцинський Р. Роми і примусова праця на Закарпатті 1939–1944 років / Р. Офіцинський // Ромологія: історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових читань, м. Ужгород, 24–26 жовтня 2013 р. / Упоряд. Є. Навроцька. – Ужгород: Ліра, 2013. – С. 76–82.

Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни / М. Панчук // Голокост і сучасність. – К.: 2008. – № 2. – С. 164–167.

Подольський А. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні / Навч. посібник – К.: ТОВ «Спринт-Сервіс», 2016. – 104 с.

Праведники народів світу: Довідник / За ред. І.Я. Щупака. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – 224 с.

Пушкаш А. Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918–1945 / А. Пушкаш; Інститут славянознавства РАН. – Москва: Изд-во «Европа», 2006. – 546 с.

Філіпов О. Мукачево в ХХ веке. Краткая история одного города за 100 лет (краеведческий очерк) / О. Філіпов. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. – 36 с.

Хонигсман Я. Катастрофа еврейства западной Украины. Евреи восточной Галиции, западной Волыни, Буковины и Закарпатье в 1933–1945 гг. / Я. Хонигсман. – Львов, 1998. – 352 с.: ил.

Шторк Т. Голокост на Підкарпатті / Т. Шторк // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського

видання / Ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.

Ablonczy B. Pal Teleki (1874–1941). The of a controversial Hungarian politician / B. Ablonczy. – New Jersey: Boulder, CO: Social Science Monographs, 2006. – 338 p.

Bársony J. Pharrrajimos – The Fate of the Roma in Hungary during the Holocaust / J. Bársony. – New York: Idebate Press Press, 2008. – 65 p.

Braham Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary / L. R. Braham. – Detroit: Wayne State University Press, 2000. – 321 p.

Brenzovics L. Nemzetisegi politika a vizsacsatolt Karpataljan 1939–1944 / L. Brenzovics. – Ungvar: Karpataljai Magyar Kulturális Szovetseg, 2010. – 204 o.

Budaj M. Narodnoste mensiny v Mad'arskej kral'ovskej armade v rokoch 1939–1943 / M. Budaj // Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov. – Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda Trnava, 2002. – P. 160–171.

Frojimovic K. Gettósítás és deportálás 1944-be / K. Frojimovic // Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig / Szerkesztette: Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel. – Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013. – O. 257–264.

Patai R. The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology / R. Patai. – Detroit: Wayne State Univ. Press, 1996. – 730 p.

Sakmyster T. Hungary's admiral on horseback. Miklosh Horthy, 1918–1944 / T. Sakmyster. – New York: Columbia University Press, 1994. – 476 p.

Segal R. Genocide in the Carpathians. War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945 / R. Segal. – Stanford: Stanford Univ. Press, 2016. – 232 p.

Stenge Cs. Kárpátaljai zsidók a honvédségben: Fegyveres szolgálat és munkaszolgálat / Cs. Stenge // Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig / Szerkesztette: Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel. – Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013. – O. 249–256.

Szabó J. Kárpáterődítés 1940–1944 / J. Szabó – Budapest: Pillangó Kiadó, 2015. – 332 old.

Vági Z. The Holocaust in Hungary: Evolution of a Genocide / Z. Vági, L. Csösz, G. Kádá. – Plymouth: AltaMira Press, 2013. – 504 p.

III. ЕЛЕКТРОННИ РЕСУРСИ

Кобаль Й. Історія мера, причетного до одного із найбільших трагедій людства [Електронний ресурс] / Й. Кобаль. – Режим доступу: <http://prozak.info/istoriya/istoriya-mera-Uzhgoroda-prichetnogo-do-odnieyi-z-najbil-shih-tragedij-lyudstva>

Леньо П. Євреї в системі координат українців Закарпаття міжвоєнного періоду [Електронний ресурс] / П. Леньо. – Режим доступу: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/Lenio_P.pdf

Лутц Б. Д. Цигани як жертви Голокосту [Електронний ресурс] / Б. Д. Лутц, Д. М. Лутц. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/325-brenda-deivis-lutts-dzheims-m-lutts-tsyhany-ia-k-zhertvy-holokostu>

Медведовська А. До питання про сучасну українську історіографію Голокосту [Електронний ресурс] / А. Медведовська. – Режим доступу: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/09/35_17_Medvedovska.pdf

Музей истории и культуры евреев Закарпатья. Видео [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jewish.uz.ua/index.php/gallery/video>

Праведники народів світу. Статистика на 1 січня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>

Рабинович Э. Спасенне євреїв Будапешта [Електронний ресурс] / Э. Рабинович. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/2014/Starina/Nomer1/ERabinovich1.php>

Фединець Ч. Питання про самоврядування Закарпаття [Електронний ресурс] / Ч. Фединець. – Режим доступу: <http://www.zakarpattia.com/?p=862>

A magyar cigányiség úldöztetése [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_4

Cigánytábor Auschwitz-Birkenauban [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&type=content&chapter=9_1_3

Horthy N. Memoirs. Annotated by Andrew L. Simon [Електронний ресурс] / N. Horthy. – Режим доступу: <http://www.hungarianhistory.com/lib/horthy/horthy.pdf>

Karsai L. Could the jews of Hungary have survived the Holocaust [Електронний ресурс] / L. Karsai. – Режим доступу: <http://web.ceu.hu/jewishstudies/yb04/06Karsai.pdf>

Labour service. Recollections on the Holocaust – the world's most extensive testimonial site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://degob.org/index.php?showarticle=2032>

Rozzet R. Hungary and the jews. From Golden Age to destruction, 1895–1945 [Електронний ресурс] / R. Rozzet. – Режим доступу: <http://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/hungary-and-jews-golden-age-destruction-1895-1945>

The first massacre: Kamenets-Podolsky. Recollections on the Holocaust – the world's most extensive testimonial site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://degob.org/index.php?showarticle=2019>

The Jewish Council. Recollections on the Holocaust – the world's most extensive testimonial site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://degob.org/index.php?showarticle=202>

№ 1

Циркуляр міністра внутрішніх справ Угорщини піджупанам про введення в дію антисемітських законів. 26 жовтня 1939 р.

Сільських (районних) нотарів, які згідно з розпорядженням § 5 статті IV закону від 1939 р. і згідно § 1 того ж закону вважаються євреями, до 1 січня 1943 р. слід звільнити з роботи із остаточним розрахунком.

З метою виконання цього розпорядження, згідно другого абзацу § 9 розпорядження ради міністрів за № 7720/1939 р., зобов'язую сільських (районних) нотарів, згідно форми № VI, яку дано в розпорядженні ради міністрів № 7720/1939 р., занести в особисті картки дані про своє походження. Ці дані потім візують відповідні окружні начальники, які для дальших заходів надсилають їх пану піджупану.

Піджупан згідно § 2 і 3 розпорядження ради міністрів № 7720/1939 р. розглядає надіслані дані і негайно вживає відповідних законних заходів про звільнення з роботи при остаточному розрахунку тих сільських (районних) нотарів, які згідно § 1 цього закону вважаються євреями.

Звертаю увагу пана піджупана, щоб після одержання даних не пізніше як до 1 лютого 1940 р. повідомили мене, скільки на території жупи є таких сільських (районних) нотарів, по відношенню яких треба застосувати вищезгаданий закон, їх прізвища і які заходи вами вжиті з метою звільнення їх з роботи. Про звільнення з роботи цих сільських (районних) нотарів слід також повідомити.

У зв'язку з цим я звертаю увагу пана піджупана на розпорядження § 5 цього закону, що, згідно § 1, особа, яка вважається євреем, не може бути на державній, муніципальній, сільській та інших службах службовцем або іншим працівником. А кого, всупереч цього розпорядження, після 4 травня 1939 р. прийняли на роботу, то таких на підставі другого абзацу § 7 розпорядження ради міністрів треба негайно звільнити. Звільнені таким чином

особи не мають права вимагати у зв'язку із звільненням ні остаточного розрахунку, ні компенсації.

Будапешт, 26 жовтня 1939 р.

ДАЗО, ф. 340, оп. 3, од.зб. 48, арк. 1, переклад з угорської мови
Шляхом Жовтня: збірник документів. – Т.V. (1938–1944 р.) / Упоряд. Г. Сіяртова. –
Ужгород: Карпати, 1967. – С. 127–128.

№ 2

Рапорт про розслідування фактів ухилення євреями від трудової військової мобілізації. Після 19 травня 1941 р.

[Вихідних даних немає]

1) Під час проведення розслідування з'ясовано, що звільнення від військової служби євреїв відбувалось у розпорядженні 72-го військового допоміжного командування, яке їх призивало та демобілізувало. Фактів порушення з боку командування інших допоміжних формувань не виявлено.

2) Підозрювані євреї затримані та передані до суду. На документах про їхню демобілізацію замість оригіналу підпису підполковника Шараї (Sáray) була факсимільна копія. На жодному документі не виявлено оригінальний підпис.

3) Восени 1940 року при мукачівському 72-му військовому допоміжному командуванні, комісія по визначенню фізичної придатності складалась з наступних осіб: голова комісії – підполковник Шараї; офіцери комісії – витязь, капітан Корбаша (Korbassa), капітан Гьорфі (Györffi), старший лейтенант Телекі (Teleky), старший лейтенант Віктор Бодрі (Bodry), старший лейтенант Молнар, лейтенант Тварошка (Tvaroska), лейтенант Павло Ковач, прапорщик Ілду (Ilgyu); лікарі комісії – старший лейтенант, доктор Ровжа, військовий лікар з Ужгорода; доктор Арпад Шолт, військовий лікар з Берегова; доктор Даніель Фегер (Fehér Dániel), прапорщик військової медицини з с. Надечед.

4) Доктор А. Шолт для протоколу зізнався, що після того, як комісія потрапила під підозру в отриманні хабарів для комісування придатних

до військової служби євреїв, він повідомив про це підполковника Шараї та запропонував, щоб вони як лікарі не звільняли від служби призовників, а направляли до військового госпіталю, де б і вирішували їх фізичну придатність. Від цієї пропозиції підполковник під різними приводами відмовився – і звільнення від служби продовжилось.

5) Доктор Д. Фегер, колишній військовий лікар, для протоколу зізнався, що після того, як комісія потрапила під підозру в отриманні хабарів для комісування придатних до військової служби євреїв, він повідомив про це підполковника Шараї. На що останній дав йому розпорядження про те, що комісія не має права змінювати класифікацію в протоколах, а якщо вони знайдуть розбіжності між своїми висновками та протоколом, нехай визнають євреїв тимчасово непридатними або направляють їх на ретельне обстеження. Виконувати це розпорядження, зазвичай, не вдавалось, тому що було багато євреїв-призовників (200–300 осіб на день). Тому і тих євреїв, чий прізвища не співпадали з наявним переліком осіб направляти на ретельне обстеження було неможливо. Також підполковник Шараї наказав, щоб вони (члени комісії) не були занадто суворими.

б) Ж. Браун для протоколу зізнався, що в комісії по визначенню ступеня придатності більшість офіцерів були оточені євреями. Вони за різні суми їх комісували.

7) За конфіденційними даними: П. Орос, сержант, на сьогодні працює при 72-му військовому допоміжному командуванні, комісійні квитки випишував і особам, які вже були призвані, але ні на медичну, ні на військову комісію не з'являлись, проте комісувались. Це відбувалось наступним чином: серед комісійних квитків осіб, яких дійсно було комісовано, на підпис Шараї підставлялись і підроблені, які той несвідомо підписував. Зокрема, часто використовувалась факсимільна печатка. За такі квитки євреї платили сержанту Оросу від 100 до 200 пенге.

8) Міклош Сейп (Szép Miklós) (народився 23 серпня 1899 р. в м. Мараморощігет, мати – Маргарита Немеш, проживає у Міжгір'ї або в с. Геча, по вул. Офалу, 13 як економка) працював в розпорядженні 72-го

військового допоміжного командування, де займався упорядкуванням медичних документів. Для багатьох євреїв, які йому платили, він перекладав медичні картки з групи «А» до групи «Б», що підтвердилось за допомогою отриманої конфіденційної інформації.

9) Ст. лейтенант Віктор Бодрі як член комісії восени 1940 року комісував багатьох євреїв, які йому за це платили 200–300 пенге, що підтвердилось за допомогою отриманої конфіденційної інформації.

10) Підполковник Шараї як командир 72-ї військової допоміжної частини восени 1940 року в межах своїх повноважень провів слідство у справі комісування, під час якого з'ясував, що йдеться не про комісування, а про здирицтво двома або трьома євреями з Виноградова, які вимагали великі гроші від багатих євреїв-призовників, обіцяючи вирішити питання щодо їхнього призову. По цій справі підполковник Шараї затримав мешканця Виноградова Оскара Кауффмана, який факт здирицтва не визнавав, але оскільки мав незначні правопорушення як солдат, що відбуває обов'язкову трудову повинність, був переданий кошицькій військовій прокуратурі. У справі Кауффмана було винесено рішення від 19 травня 1941 р. за номером Н. 673/І. – 1941, згідно з яким, за незначні правопорушення він був покараний, а через відсутність доказів – звинувачення щодо здирицтва було відмінено.

Під час слідства, безсумнівно, встановлено і доведено, що у розпорядженні 72-го допоміжного командування не факти здирицтва, виявлені підполковником Шараї, є причиною комісування євреїв, а постійний підкуп військових лікарів і порушення законів національної безпеки, злочинці та їхні помічники на військовій службі. Це підтверджується і свідченнями, отриманими під час слідства, і вилученими 10 000 пенге особистих грошей, і багатьма документами про захворювання, які лікарі не підтвердили.

Переклад з угорської мови Віктора Суліми

ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 4, арк.1–2.

У Рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд., підг. текстів, комент., прим. О. Грицака, Р. Офіцинського. – Ужгород: ІВА, 2013. – С. 95–97.

№ 3

Рапорт регіонального відділу угорської контррозвідки про масову втечу осіб, що відбували трудову повинність у робітничих батальйонах поблизу селища Ясіня, нині Рахівського району Закарпатської області. 6 червня 1941 р.

№ 40

В. – 1941.

Справа про масову втечу осіб, що відбувають трудову повинність.

Ужгород, 6 червня 1941 р.

В Ясіня знаходяться наступні трудові загони:

VI. Командування загону + штаб (християни) громадських робіт

III. Командування батальйонів трудової повинності – П./2 (Секешфегервар), III./2 (Будапешт), IV./2 (Печ)

V: V./2 (Сегед), VI./3 (Дебрецен), IX./2 (Коложвар)

VI. підпорядковані:

108/52 польова змішана єврейська робітничая рота

108/53 польова змішана єврейська робітничая рота

Всі корпуси мають у своєму складі по одній роті громадських робіт.

Римськими цифрами позначені номери корпусів.

Робітничий батальйон складається з:

1 християнської + 3 єврейських рот.

Особовий склад – 250 євреїв + 9 християн.

Зайнятість: окремо євреї, окремо християни.

Час служби: для християн становить три місяці (тут служать фізично слабкі, непридатні для військової служби);

для євреїв:

а) ті, хто відбуває дворічну обов'язкову військову службу;

б) три місяці для тих, хто відслужив обов'язкову військову службу або фізично непридатні для служби. Ці особи будуть призвані у випадку М. (війни, надзвичайної ситуації – прим. перекладача) для виконання надзвичайних робіт (запасники).

Зайнятість:

Ясіньська охоронна зона:

а) на відрізку Ясіня-Окула ремонт доріг, мостів, видобуток каменю закінчено (працювали всі загони);

б) на відрізку Ясіня-Апшинець-Ріпшинець-Окула прокладається військова дорога.

Відстань від державного кордону до дороги становить 5–11 км.

Довжина військової дороги, що будується приблизно 25 км.

Розміщення

Розміщення проводиться вздовж дороги на відрізку робіт кожної роти в бараках.

Одна рота розміщується у 2–3 бараках (щільно розташованих один біля одного).

Внутрішня служба:

Днювальний, черговий, для євреїв.

Робочий час:

з 6 до 12 год.

з 13–17 або 18 год.

Виробіток

Норма виробітку по ротах різна: в одних – погодинна, в інших – нормована робота.

Робоча продуктивність

Під керівництвом добросовісного командира виконані роботи пропорційні витратам для утримання табору.

Озброєння

Один батальйон:

1 гвинтівка – 40 набоїв.

Офіцери: частково забезпечені пістолетами.

Початок робіт

На місце робіт роти прибули між 20 та 23 травням 1941 року.

Період втеч: початок 25 травня 1941 року.

Перевірка по факту втеч:

- а) кількість втікачів з рот;
- б) час втечі;
- в) хто керував втечами;
- г) провідники через кордон та інші обставини ще перевіряються.

За підрахунками, на даний час втекло 134 особи.

Прикомандировані слідчі ще встановлюють імена та особові дані втікачів.

Причини втеч

За даними слідства та показів затриманих осіб, підтвердилось, що однією з причин для втеч є теперішнє принизливе становище євреїв: їх примушують виконувати найважчі фізичні роботи. Друга причина – це страх перед суворим ставленням до них у майбутньому (внаслідок III єврейського закону).

Слідчі дійшли й до висновку, що працівники Радянського павільйону, діючого у Будапешті в рамках Міжнародної ярмарки, розповідають відвідувачам про хороші перспективи працевлаштування та високу заробітну плату інтелектуалам у Радянському Союзі. Ця пропаганда розповсюджується, першочергово, у середовищі молоді.

Розслідування втеч

За підсумками розслідування, підтвердилось, що ще під час дислокації рот на теренах метрополії деякі особи займались підготовкою до втеч. Коли дізнались про переміщення до радянського кордону, що полегшувало їхнє завдання, ідея про втечі перетворилась у масову істерію. Деякі особи активно розповсюджували цю ідею, тому в єврейських ротах кожен знав про план втечі.

На централізоване керівництво і пропаганду втеч вказує той факт, що в деяких ротах євреїв з різних куточків держави: Кечкемет, Асод, Комаром, Ходмезевашархей та інших міст – вже у потязі обговорювали плани втеч.

Втечі відбувались вночі групами з 5–6–10–20 осіб, в різний час та з різних рот.

З вищевказаних обставин можна зробити висновок, що у ротах є хтось, хто з бажаними втікати формує групи та керує ними. Групи втікачів через кордон проводять знайомі з місцевістю русини. Поблизу єврейських робітничих рот працюють за державним замовленням місцеві русини-лісоруби, які і стають провідниками. Русинські робітники під приводом пошуку їжі проникали в місце розташування євреїв, де і обговорювали деталі втечі.

Один із місцевих робітників, котрий підозрюється в тому, що переправляв втікачів через кордон, свідчив, що до місця роботи русинів часто навідувалась добротна одягнена особа з Ясіня і заохочувала їх цікавитись між євреями про бажаних втекти. З тих євреїв, котрі виявлять бажання втекти просив формувати групи, які він за гроші переправить через кордон. А з отриманих коштів обіцяв розраховуватись з русинськими робітниками, котрі йому допомагатимуть у цій справі.

Згадана особа може бути місцевим керівником з організації втеч і на даний час знаходиться в оперативній розробці.

На сьогодні затримано трьох русинів, котрі займались переправою організованих груп втікачів через кордон. Їхня провина повністю доведена.

Під час слідства необхідно з'ясувати, хто керівник втеч.

Затримані одногосно стверджують, що всі організатори вже втекли. Вважаємо, що це неможливо та свідчить про те, що євреї, змовившись, поки що зберігають таємну інформацію.

Результати слідства на даний час

За підготовку та спробу втекти затримано та передано командуванню кошицьким VIII військовим корпусом 7 єврейських робітників та одного русина-провідника.

На даний час затримано та ведеться допит 4 євреїв, які намагались втекти та 2 русинів-провідників.

Поки що слідство проводилось в ротах II/2 та III/2.

План: пришвидшити закінчення слідства шляхом збільшення кількості слідчих під центральним керівництвом.

Для запобігання втеч у майбутньому пропоную:

I. Посилення контролю на кордоні по нижчевказаних пунктах:

a/ розташувати в районі Окула-Зимовий притулок загін з п'ятидесяти прикордонників,

b/ біля озера Апшинець збільшити особовий склад прикордонників до 20 осіб,

c/ на озері Апшинець до охорони греблі додати 8 жандармів та 2 слідчих на постійній основі.

Службова:

Частіші обходи прикордонників підвищать рівень безпеки на кордоні.

Більша кількість обходів жандармами робочих об'єктів, на яких працюють єврейські роти унеможливила б проникнення сторонніх осіб та контактування русинів із євреями.

II. Забезпечення внутрішньої служби:

Зважаючи на те, що в єврейських робітничих батальйонах знаходиться тільки по одній рушниці із 40 набоями до неї, для охорони грошей та матеріальних цінностей потрібно було б:

a/ всім християнам у межах батальйону видати вогнепальну зброю та набої до неї;

b/ по ротах сформувати з довірених християн охоронний загін з шести осіб на чолі з командиром для внутрішньої служби та, за необхідності, проведення каральних заходів.

Оскільки виконання вищевказаних пропозицій неможливе, то втечі в майбутньому не зупинити. Тому пропоную єврейські робітничі батальйони негайно перевезти з прикордонного району.

За даними розвідки, той факт, що неблагонадійні з точки зору національної та військової безпеки євреї працюють на території укріпленого району завдає непоправної шкоди.

Рівень загрози збільшується і через те, що 40% євреїв є інтелектуалами (інженерами, лікарями або мають іншу вищу освіту), тому можуть надати радянським розвідникам важливу й достовірну військову інформацію.

Втікачі у Радянському Союзі проти Угорщини і держав Осі проводять підривно та шкідливу пропаганду.

Офіцер відділу контррозвідки, старший лейтенант Дюла Гече вже надіслав 4 детальні рапорти про втечі та свої пропозиції щодо їх запобігання командуванню III, VIII корпусу, до Державної наглядової ради з питань громадської трудової повинності (Közérdekű Munkaszolgálatosok Országos főfelügyelősége), адреса: Будапешт, вул. Мікшат Фалк, 9, до відділу V.K.F. (підполковник Золтан Фаркаш), що знаходиться за адресою: Будапешт, вул. Сінгаз, 7.

Встановлено, що командиром VI загону є підполковник Лонкаї, III батальйону – підполковник Аладар Міклоші, V батальйону – майор Козмовські.

Більшість втеч відбулось з III батальйону III/2 роти, поповнення яких надходило з Будапешта та району.

Без підпису

Переклад з угорської мови Віктора Суліми

ДАЗО, ф. 92, оп. 1, спр. 4, арк.13–14.

У Рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд., підг. текстів, комент., прим. О. Грицака, Р. Офіцинського. – Ужгород: ІВА, 2013. – С. 97–102.

№ 4

Звернення ужгородської ортодоксальної єврейської общини до наджупана Ужанської жупи про пошкодження єврейських споруд у м. Ужгороді. 11 травня 1942 р.

№ 644/1942

Ваша вельможність!

У ніч із 10-го на 11 травня 1942 року невідомі нам злочинці розбили, без можливості відновлення, цінні художні вітражні вікна разом із рамами та олов'яними перемичками, вікна нашого общинного дому, що знаходиться з боку провулка, який іде зі сторони вул. Ракоці до площі Сурмая, а також 39 листів скла нашої ритуальної лазні на набережній Ужа.

За наявною у нас інформацією, жандарм з особистим номером 7027 опитав підозрюваних, про що було складено відповідний протокол.

Ми переконані, що Ваша вельможність осуджує подібні дії, направлені на порушення порядку, адже будь-які руйнації призводять до негативних наслідків і загрожують державній безпеці. У зв'язку із цим вважаємо своїм обов'язком повідомити Вас про це.

Ужгород, 11 травня 1942 р.

Секретар громади

Голова громади

/підписи нерозбірливі/

Переклад з угорської мови Віктора Суліми

ДАЗО, ф. 47, оп. 1, спр. 249, 5 арк. – Арк.1.

№ 5

Урядове розпорядження щодо впорядкування єврейського питання. 2 квітня 1944 р.

Классификация евреев и неевреев.

Нынѣ изданные правительственныя распоряженія по упорядоченію еврейскаго вопроса при опредѣленіи понятія еврей берутъ въ качестве основанія § 9 и 16 ст. зак. XV 1941 объ охране націи.

По смыслу этого закона неевреемъ – въ крайнемъ случаѣ – можетъ считаться тотъ, у кого изъ предковъ второго поколѣнія (дѣды и баба) только двое родились какъ члены еврейской церковной общины; тѣ-же, у кого двое предковъ указаннаго поколѣнія являются христіанами, а двое родились израелитами (такъ наз. полукровки), не евреями могутъ считаться въ томъ случаѣ, если они родились христіанами или же были выкрещены до исполненія имъ семи летъ. Изъ упомянутыхъ полукровокъ, если еврейскій предокъ не былъ крещенъ передъ заключеніемъ имъ брака, лишь тогда могутъ считаться не евреями, если они не заключали брака съ такимъ лицомъ, у котораго изъ предковъ второго поколѣнія не было ни одного еврея.

Опредѣленія понятія еврей въ общемъ совершенно совпадаетъ съ опредѣленіемъ понятія, употребляемаго съ военной точки зрѣнія; слѣдовательно, кто съ военной точки зрѣнія не является евреемъ, то и съ точки зрѣнія нынѣшнихъ распоряженій также евреемъ не считается.

Въ исключительное положеніе попадаютъ тѣ изъ евреевъ, которые были награждены золотой медалю, или-же по крайній мѣрѣ въ двухъ случаяхъ получили медаль витязя первой степени, или-же орденъ Железной Короны III степени, украшенный саблями, или-же получили отличіе еще болѣе высокое за геройское поведеніе передъ непріателемъ, затѣмъ тѣ, кто на 75% являются военными и, наконецъ, тѣ, кто приобрѣли выдающіяся заслуги въ противореволюціонномъ движеніи 1919 года или-же получили освобождающій документъ общегосударственной централи витязей или соотвѣтственной правительственной власти, за выдающееся по своей

вѣрности мадыарству поведѣніе, которое было ими проявлено на возсоединенныхъ земляхъ во время ихъ отторженія.

Начиная съ 5-го апрѣля, евреи могутъ ходить лишь съ отличительными знаками.

М. кор. министерство на основаніи повѣренія, заключающагося въ зак., говорящемъ о военныхъ дѣлахъ, отдаетъ приказъ о слѣдующихъ:

1. Начиная съ момента вступленія въ силу настоящаго закона, каждый еврей, несмотря на полъ, послѣ того какъ ему исполнилось 6 лѣтъ обязанъ внѣ дома на лѣвой сторонѣ груди на верхнемъ платьѣ носить хорошо видимую шестиконечную желто-канареечнаго цвета звезду размеромъ 10x10 см, изготовленную на сукнѣ, шелку или бархатной матеріи.

Упомянутый въ вышеназванномъ параграфѣ отличительный знакъ пришить к одеждѣ нитками такъ, чтобы его нельзя было легко отстранить.

2. Съ точки зрѣнія примѣненія настоящаго закона, для установленія того, кто является и кто не является евреемъ, руководящими являются распоряж. 9-го и 16-го параграфовъ XV. ст. зак. съ 1941-го года, съ тѣмъ что не евреемъ является и то лицо, происхожденіе и религія котораго соотвѣтствуютъ опредѣленію, заключающемуся въ послѣднемъ абзацѣ вышеназваннаго 9-го параграфа, предполагая, что онъ не заключилъ брака, евентуально до тѣхъ поръ. Пока онъ не вступитъ въ бракъ съ евреемъ или такого рода не евреемъ, предки котораго, один или двое, родились отъ евреевъ.

3. § говоритъ, что распоряженіе не относится къ тѣмъ евреямъ, которые въ войнѣ 1914–18 годовъ въ борьбѣ съ непріателемъ показали свою отвагу, или приобрѣли золотую медаль за храбрость, или какъ офицеры были награждены орденомъ Желѣзной Короны III. степ., ил-же какъ офицеры штаба были награждены тѣмъ же орденомъ выше III степени, равно какъ не относится и на тѣхъ, кто является по крайній мѣрѣ 75 процентовъ инвалидами и, наконецъ, не относится и къ тѣмъ, которые составляютъ исключеніе въ смыслѣ опредѣленія 2 § 1 абзаца 6, пункта статьи, IV закона отъ 1939 года въ смыслѣ распоряженія ME 7729 1939, § 66. 2.228–1941, § или 8.559 1941 М.Е. § 2.

4. Поскольку дѣйствіе не попадаетъ подъ болѣе тяжелое наказаніе, совершаетъ проступокъ и карается двумя мѣсяцами заключенія, во время-же войны шестимѣсячнымъ заключеніемъ тотъ, кто не удовлетворитъ распоряженію, заключающемуся въ 1§ сего распоряженія.

5. Сіе распоряженіе вступаетъ въ силу 5-го апрѣля с.г. о его проведеніи заботится министръ внутреннихъ дѣлъ.

Евреи не смѣютъ держать христіанскую прислугу.

Въ смыслѣ 1 распоряженія за номер. 1.200–1944 М.Е. евреямъ воспрещается держать прислугу мужского или женскаго пола христіанскаго происхожденія. Тѣ-же христіанскіе служащіе, которые [получили] сіе распоряженіе, 30 апрѣля с.г. должны прекратить свою службу. Подъ прислугой нужно понимать домашнюю и внутреннюю прислугу, приходящую прислугу, завѣдующихъ хозяйствомъ, воспитательницъ, компаньонку, женщину-чтеца и всѣхъ тѣхъ мужчинъ и женщинъ, которые въ домашнемъ обиходѣ за деньги или за натуральное вознагражденіе исполняютъ службу.

Евреи устранены изъ урядовъ и предпріятій.

Согласно постановленію за номеръ 1.210 1944 М.Е. евреи должны быть уволены изъ государственныхъ, административныхъ учреждений, считая въ то Мадыарскій Государственный Банкъ, Счетоводный Центръ, Вседержавный Кредитный Союзъ и т.п.

Прекращается для евреевъ право общественнаго нотаря, его замѣстителя повѣреннаго переводчика, судейскаго спеціалиста, патентованныхъ юридическихъ привилегій и, наконецъ, до 31-го мая 1944 года евреи юристы должны быть вычеркнуты изъ юридической коморы.

Евреи будутъ устранены изъ прессы, театральной и фильмовой коморы.

Въ третьихъ распоряженіе за номеръ 1.220 1944 М.Е. говоритъ, что евреи должны быть до 30-го апрѣля 1944 года вычеркнуты изъ списковъ Пресовой Коморы, какъ и театральной Фильмовой Коморы.

До 8-го апрѣля евреи должны заявить о находящихся въ ихъ владѣніи автомашинахъ.

Будапешт. МТИ. Правительство распорядилось, чтобы все евреи до 8-го апреля сего г. заказным письмом по адресу Министерства торговли и путей сообщения (10 отделение) заявили о находящихся в их владении автомашинах (автомобилях, грузовиках и мотоциклах), при чем нужно указать следующие данные: имя владельца, занятие, местопребывание, номер автомашины, разряд (грузовик, автомобиль или мотоцикл), продукция, настоящее местонахождение автомашины и количество резиновых шин и, наконец, указать, какой знак носит автомашина Е, или U, как и то, была-ли автомашина освобождена или находится ныне временно в услужении военных властей.

В смысле установления, кто считается евреем или не евреем, м-родатны § 9 и 16 закона XV. Т.ц. от 1941 г.

Распоряжение появилось в пятничном номере официальной газеты и сразу же вступило в силу.

Евреи должны до субботы заявить о своих телефонах.

В смысле правительственного распоряжения евреи до субботы должны заявить о имеющихся в их распоряжении телефонах. При этом должно быть указано следующее: имя и фамилия, в-респов-дание, местонахождение телефона, участие первой мировой войне, какое отличие приобрел, инвалид-ли и в какой степени, был-ли он в заключении, играл-ли своей жизнью роль в национальном движении, на воссоединенных территориях, доказал-ли в-рность мадьярству.

Время подачи этих данных установлено до субботы. Оздание подачи заявления или фальшивых данных карается тюремным заключением в шесть месяцев.

В пятницу правительство р-шает о хозяйственных определениях еврейского вопроса.

Будапешт. МТИ. Вслед за первым распоряжением о евреях, изданным в четверг и касающимся больше или меньше всеобщих постановлений, правительство на пятничном своем заседании вынесет решение о хозяйственных определениях еврейского закона.

Русское слово. – 2 апреля 1944 г. (№ 27). – С. 1–2.

№ 6

Звернення Єврейської ради м. Мукачева до громади з приводу останніх урядових розпоряджень стосовно єврейського населення. 8 квітня 1944 р.

1-й номер

Мукачево, 1944, 8 квітня

Оголошення Єврейської ради м. Мукачева

Канцелярія Єврейської ради: м. Мукачево, вул. Арпадвезер, 8 (канцелярія релігійної громади).

Інформуємо представників нашої громади, що згідно верховного розпорядження для всіх євреїв м. Мукачева сформовано єдину Єврейську раду. Ця рада – є єдиним компетентним і офіційним органом у всіх єврейських питаннях, всі офіційні справи вирішуються в межах даної ради. Про всі офіційні розпорядження відповідні інстанції інформують через Єврейську раду. Таким же чином приймаються офіційні клопотання.

Розуміючи всю відповідальність, ми запевняємо членів нашої громади, що причин для занепокоєння немає. В той же час ми наполегливо закликаємо всіх зберігати спокій, дотримуватися порядку і тиші. У спільних інтересах є утримуватися від поступків, на які повинні реагувати офіційні органи. Якщо всі брати нашої громади будуть виконувати розпорядження ради, не виникне ніяких утисків.

Візд за межі міста або обмін квартир можуть відбуватися за посередництва компетентних інстанцій. Відповідні прохання подаються тільки через Єврейську раду.

Питання, що стосуються релігійного життя... *(уринок відсутній – Ю. С.)*

Звертаємо увагу наших братів, що залишаються в силі всі попередні розпорядження влади, особливо ті, що стосуються затемнення, закриття і порядку торгівлі магазинів.

З непохитною вірою в Господа і наше майбутнє, ми не повинні падати духом в цей важкий час. Нехай всі дотримуються спокою, пам'ятаючи про те, що тільки при умові неухильного виконання наших розпоряджень кожен може вигородити себе і релігійну громаду від неприємностей.

Інформуємо, що всі особи, які досягнули шести років, не враховуючи статі, відповідно до розпорядження Угорського Королівського міністерства, повинні за межами свого місця проживання носити шестикутну зірку жовтого кольору, пришиту до нагрудної частини одягу. Зірку потрібно носити і в магазині, і на роботі. Необхідно звільнити з роботи в єврейських господарствах всіх чоловіків і жінок неєврейської національності не пізніше 30 квітня 1944 р.

Рада євреїв м. Мукачева у зв'язку із святом...

Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы / Упоряд. А. Рейдер. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2004. – С. 37.

№ 7

Повідомлення місцевої преси про урядове розпорядження стосовно обмежень для євреїв, які носять «жовті зірки». 9 квітня 1944 р.

Насчеть євреевъ

МТИ. Въ официальному Вѣстникѣ отъ четверга приведено распоряженіе властей за ном. 1.240.1944, согласно которому всѣ евреи, носящіе на груди желтыя звѣзды, лишаются права свободнаго передвиженія въ поѣздахъ, автобусахъ, автомобиляхъ, на пароходахъ и т.д. Если еврей имѣеть службу или постоянное занятіе въ другомъ городѣ и условія труда вынуждаютъ его отлучиться изъ мѣста своего постоянного жительства въ [определенное] государствомъ и закономъ, то онъ долженъ подать компетентнымъ властямъ прошеніе у которомъ указывается его имя и фамилія, мѣстожителство, цѣль поѣздки и время, на которое она расчитана. Врачи-евреи могутъ передвигаться по желѣзнымъ дорогамъ для несенія своихъ профессиональныхъ функцій, но не смѣють ѣздить скорымъ и спеціальными поѣздами.

Карпаторусскій голось. – 9 апрѣля 1944 г. (№ 28). – С. 1.

№ 8

Розпорядження регентського комісара про депортацію єврейського населення. 12 квітня 1944 р.

Нотарям і сільським головам Підкарпаття!

За наказом уряду жандармерія та поліція повинні зібрати усіх євреїв у визначених поселеннях. Усе єврейське населення, в тому числі й діти, можуть взяти із собою: наявний на собі одяг, одну курточку, не більше двох змін нижньої білизни, покривало і постільну білизну, харчовий запас на 14 днів кожен. Загальна вага речей не може перевищувати 50 кг. Гроші, прикраси, золото та інші дорогі речі брати із собою не дозволяється.

Крім жандармерії і поліції, місцева адміністрація має забезпечити безпеку залишеного майна євреїв. Це має відбуватися наступним чином:

Місцева адміністрація повинна зібрати групу із довірених осіб для надання допомоги жандармерії.

Згадані гроші та цінності зібрати, оцінити, зробити опис і під розписку передати сільським головам, котрі, також під розписку, протягом 3 днів повинні передати все у мукачівське відділення національного банку.

Єврейські магазини закрити, ключі передати місцевій адміністрації.

Особисте майно, залишене на місцях, і обладнання синагоги зібрати в одному із єврейських будинків. На всіх меблях, обладнаннях, пакунках має бути зафіксоване прізвище власника. Їхні будинки також повинні зачинитися, а ключі передатися адміністрації.

Місцева адміністрація має повідомити нічну охорону, щоб ці будинки і магазини охороняли з надзвичайною уважністю.

Всю худобу і корми, що знаходилися у власності євреїв, при потребі передати армії або цивільному населенню, оцінити їхню вартість, і цю суму внести до списку майна господарів і, як уже вище зазначено, передати у мукачівське відділення національного банку.

Усі матеріали та продукти, знайдені у будинках, квартирах чи товарних складах євреїв, перенести для зберігання у магазини власників. За

відсутності магазинів зберігати у відповідних місцях із зазначенням прізвища власника.

Вчительський склад повинен долучитися до роботи і виконувати доручення.

Цей наказ на Хуст тимчасово не діє.

Також зазначається, що християнське населення не може брати для зберігання або купувати у переселених євреїв ніяких речей, бо вони будуть конфісковані, а громадяни отримають суворе покарання.

Ужгород, 12 квітня 1944.

Переклад з угорської мови Клаудії Ферков

ДАЗО, ф. 53, оп. 3, спр. 7, 1 арк.

№ 9

Повідомлення у пресі про наказ ужгородського градоначальника стосовно початку виселення євреїв міста до гетто. 20 квітня 1944 р.

ВЫСЕЛЕНИЕ ЕВРЕЕВЪ

Въ четвергъ утромъ изъ Унгвара началось выселение мѣстнаго еврейскаго населенія. Эту акцію проводятъ мѣстныя власти. Градоначальникъ издалъ слѣдующее распоряженіе: «Сегодня, 20 апрѣля утромъ началось выселеніе евреевъ изъ города. Довожу до свѣденія населенія, что: 1 – Подлежитъ статаріальному суду каждый, кто унесъ бы изъ оставленныхъ еврейскихъ домовъ, запечатанныхъ урядовой печатью, какую нибудь вещь. Кара смерти. 2 – Распространяется также на Унгварь-Ужгородъ правительственное распоряженіе о томъ, что жандармерія и полиція имѣтъ право употребить оружие противъ тѣхъ лицъ, которыя были вызваны, чтобы остановились, но не сдѣлають такъ. 3 – Каждая еврейская личность должна быть приготовлена въ трудовой лагерь. 4 – Уходящіе изъ города евреи не смѣють брать съ собой изъ одежды больше того, что имѣтъ на нихъ кромѣ того, могутъ взять запасную пару бѣлья и багажъ вѣсомъ до 50 клгр. 5 – Каждый выселяемый долженъ запастись пищей минимумъ на 14 дней. 6 – Каждый еврей

съ 20 апрѣля съ 8 часовъ утра долженъ находится дома и не смѣтъ оставить квартиру подъ страхомъ, что противъ него будетъ употреблено оружие.

Каждый христіанинъ долженъ имѣтъ въ виду, что если взялъ у еврея на храненіе или для себя какую нибудь вещь то пусть немедленно заявитъ объ этомъ урядамъ, иначе подлежитъ интернированію, а его имущество будетъ секвестрировано. Это касается и тѣхъ лицъ, которые въ послѣднее время покупали у евреевъ по случаю ихъ выселенія какія нибудь вещи. Каждый собственникъ или владѣлецъ дома, равно и христіанскыя жильцы должны въ случаѣ необходимости, всячески помогать властямъ при выселеніи евреевъ.

Карпаторусскій голосъ. – 23 апрѣля 1944 г. (№ 31–32). – С. 1.

№ 10

Повідомлення місцевої преси про урядове розпорядження, що стосується реєстрації та обліку єврейського майна. 23 квітня 1944 р.

Правительственное распоряженіе о секвестрѣ еврейскаго имущества.

МТИ. – Оффіціальний Вѣстникъ въ своемъ послѣднемъ номерѣ приносить правительственное распоряженіе о заявленіи и секвестрѣ еврейскаго имущества. Въ смыслѣ этого распоряженія еврей долженъ на спеціально приготовленныхъ для этой цѣли бланкетахъ заявить компетентнымъ финансовымъ влястямъ все свое имущество, за исключеніемъ предметовъ домашней необходимости, поскольку они не превышаютъ стоимость 10.000 пенге. Поскольку это имущество служить потребностямъ иныхъ особъ, живущихъ вмѣстѣ съ евреемъ, эта граница съ каждой такой особой расширяется на 3.000 пенге. Однако, поскольку сумма указаннаго имущества превышаетъ установленную границу, необходимо заявить все имущество. Заявленію подлежатъ предметы искусствъ, ковры, серебряные или иные драгоценныя, люксовые предметы. Такія заявленія должны внести всѣ евреи и не евреи, имѣющіе у себя на сохраненіи предметы, собственниками которыхъ являются евреи. Необходимые бланкеты можно получить въ сельскихъ урядахъ,

въ городѣ же въ урядѣ магистрата. Предметы подлежащіе заявленію, послѣ ихъ приглашенія нельзя продать или дать въ закладъ. Правительственное распоряженіе провозглашаетъ внѣзаконнымъ всякое юридическое дѣйствіе, заключенное послѣ 22-го марта 1944 г., которымъ еврей перенесъ предметы, относящіеся къ заявкѣ на иную особу, поскольку дѣйствіе это не произошло въ рамкахъ нормальнаго торговаго закона. Значить и такіе предмети подлежатъ заявкѣ. Одновременно съ заявкой недвижимого имущества еврей обязанъ еще спеціально заявить въ поземельномъ управленіи о томъ, что владѣльцемъ того или иного участка является онъ. Это будетъ отмѣчено на спеціальному бланкетѣ Б. Такимъ образомъ заявленныя недвижимости юридическимъ способомъ нельзя ни продать, ни обременить. Въ смыслѣ распоряженія еврей не имѣть права быть владѣльцемъ цѣнныхъ бумагахъ.

Русское слово. – 23 апрѣля (№ 33). – С. 3.

№ 11

Звіт мера м. Ужгорода про виконання наказу про депортацію євреїв з Ужгородського району станом на 24.04.1944 р. та про санітарний стан у таборі на цегельному заводі. 24 квітня 1944 р.

Від мера м. Ужгорода

112 ном./1944

Предмет: Вивезення євреїв з Ужгорода

Пане міністре внутрішніх справ!

При виконанні наказу № 6163/1944 з повагою звітую, що місце мешкання євреїв у м. Ужгород, беручи до уваги певні обставини, визначалось не як гетто, а як табір.

Усі євреї Ужгорода та Ужгородського району розміщені у м. Ужгород.

Місце знаходження табору визначено Мукачівським евакуаційним комітетом, табір розташований на території цегельного заводу, що знаходиться в 1 км від центру міста. Станом на сьогодні, там перебувають 12 000 євреїв, а до завершення виселення євреїв, їх буде 20 000.

Хочу зазначити, що для цієї величезної кількості людей у цегельному заводі не вистачає навіть елементарного медичного обладнання, проблему водопостачання я зміг вирішити лише за допомогою помпи, що за одну хвилину може накачати 300 л води з річки. Найбільшою проблемою є те, що табір не підключений до каналізації, тому неможливо позбутися щоденного обсягу фекалій від 20 000 осіб. У місті немає вапна, і тому неможливою є дезінфекція. Маючи на увазі теплу погоду, християнська громада міста боїться, що у таборі спалахнуть епідемії, які швидко можуть інфікувати ціле місто та його околиці, і не знайдуться сили, котрі можуть зупинити поширення інфекції.

Прошу Вас негайно зробити необхідні кроки для того, щоб зібраних в Ужгороді євреїв депортували якомога швидше.

В додатку додаю копію звіту уг. кор. головного лікаря про стан охорони здоров'я.

Ужгород, 24 квітня 1944 р.

/Підпис/

Мер міста

Переклад з угорської мови Миколи Качура

Книга Скорботи України. Закарпатська область / Упоряд. Б. Гвардіонов, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2016. – Т. 11. – С. 139.

№ 12

Звіт поліцейського відділення м. Ужгорода про заходи щодо депортації єврейських родин до таборів. 26 квітня 1944 р.

Поліцейське відділення Угорського королівства м. Ужгород.
№ 169/30–1944   Предмет: Визначення місця мешкання євреїв.
Номер док.: 6163/1944

Пану доктору Томчани Вілмошу Палу,
уповноваженій особі управління Закарпатської губернії

Ужгород.

З повагою звітую, що конфіскація майна та виселення євреїв з території м. Ужгорода 24 квітня поточного року не завершилися через те, що уг. кор. жандармерія не встигла виселити євреїв із декількох вулиць VII району. До вечора сьогоднішнього дня виселення та конфіскація завершиться й на цих вулицях.

Число євреїв на території єврейського табору на вул. Визволення (*тепер вул. Минайська – Ю. С.*) становить 14 097 осіб, із них 8 717 осіб з території Ужгородського району. А 5 390 – із м. Ужгорода. У таборі на вул. Мункачі Мігалья, 33, на території деревообробного заводу, помістили 2 600 євреїв, загальне число євреїв в Ужгороді становить 16 697 осіб, станом на 13 год. 25 квітня 1944 р.

У таборі надзвичайних подій не сталося. Настрій затриманих був спокійний.

Відряджений з Центру Державної Безпеки детектив Фаркаш Пітер зареєстрував 451 політично ненадійного єврея, їх відокремили в VII камері. Виявлення ненадійних євреїв ще триває.

Як стало відомо, родичі євреїв 24 квітня 1944 року проводили акцію між християн із метою збирання харчів. І зібрані таким чином харчі, за допомогою єврейського комітету, у вигляді пакунків відправили на територію табору. Через те, що харчування забезпечується централізовано, ці пакунки

з їжею відвезли на центральний пункт табору, і наказано використати продукти для забезпечення спільного харчування.

Часто християни, котрі мали спільний бізнес з євреями, просять дозвіл на проведення зустрічі. Зважаючи на те, що були випадки зловживання, видання дозволу на зустрічі з євреями заборонив. На території табору був випадок інфекційного захворювання. Відбулась ізоляція хворих.

Для посилення нічної охорони табору уг. кор. військовий штаб виділив одного унтер-офіцера і 30 солдат. Солдати охороняють табір від сутінок до світанку.

25 квітня поточного року о 9 год. держсекретар внутрішніх справ витязь Ендре Ласло відвідав обидва табори, окрім малої кількості поліцейських, інших зауважень не зробив.

Ужгород

/Підпис/

Переклад з угорської мови Миколи Качура

Книга Скорботи України. Закарпатська область / Упоряд. Б. Гвардіонов, Н. Цомпель. – Ужгород: Карпати, 2016. – Т. 11. – С. 140.

**Директиви щодо депортації: інструкції для голів міст,
керуючих гетто та залізничних станцій.
Перша половина травня 1944 р.**

У травні [нерозбірливо] була проведена зустріч в головному відділі поліції м. Мукачева під головуванням капітана жандармерії д-ра Ласло Ференці, за участі капітана жандармерії д-ра Ласло Урай та капітана гестапо д-ра Мартона Зельді, який представляв німецьку сторону.

На зустрічі обговорили питання переміщення євреїв, що має розпочатися 14 травня.

[...] Євреї перевозитимуться на 110 поїздах до станції м. Кошіце, де їх повинна перебрати німецька поліція. Маркування (на поїздах): «D.A. Umsiedler» [німецький робітник, переселенець].

Кожен потяг перевезе 3000 чоловік. Він складатиметься з 45 вагонів, кожен з яких вміщуватиме 70 чоловік + багаж, та двох вагонів С, у передній і задній частині поїзда, для охорони.

Керівником посадки на станції буде німецький чи угорський жандармський офіцер; це вимагатиме від начальника вокзалу за п'ять годин до посадки, забезпечити доступ вагонів до місць, виділених на станції для завантаження.

Євреї можуть взяти з собою лише обмежений багаж, без постільного та матраців. Списки імен підготовлені у двох примірниках. Один примірник – повинен залишатися у транспорті, а інша копія – відправлена в штаб поліції Мукачева для керуючого місцем посадки.

Якщо поїзд відправляється вночі, євреї повинні бути завантажені протягом дня.

Жандармерія повинна контролювати переведення із гетто на станцію, а поліція охороняти перехід вулицями міста. Територія гетто попередньо повинна бути закрита жандармерією, а вулиці поліцією; таку саму процедуру слід дотримуватися на посадковому майданчику.

Табір, гетто і дорога повинні знаходитися під суворою охороною; дорога повинна бути закрита для руху під час переходу євреїв. Їх треба проводити групами по 500 осіб, по 4 особи в ряду. Тяжко хворі та їхні родичі повинні бути вивезені до місця розташування, як частина останньої групи. Там буде лікарняний поїзд з лікарем та медсестрою, в якому також будуть знаходитися члени Єврейської ради та особи, які мають сумнівне громадянство.

[...]

Відповідальність міського голови

Особи, які підлягають транспортуванню, повинні мати хліб на два дні. Запас їжі двох днів на людину становить 400 грамів. Взяття додаткової їжі заборонено.

[...]

Завдання міського голови: після переміщення ув'язнених, територія таборів підлягає дезінфекції, яку повинна провести адміністрація (військовий лікар).

[...]

Капітан д-р Урай: При необхідності, в один вагон може бути поміщено до 100 осіб. Вони можуть бути завантажені як сардини, оскільки німці вимагають витривалих людей. Ті, хто не витримають – загинуть. Німеччина не потребує модниць.

Переклад з англійської мови Юрія Славіка

Braham, Randolph L. The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary, New York, 1994. – P. 667–668.

№ 14

**Розклад залізничних ешелонів та кількість депортованих
із закарпатських гетто, які прибували на ст. Кошіце.
Травень-червень 1944 р.**

Дата	Пункт відправлення	Кількість депортованих людей
14 травня	Мукачево	3169
16 травня	Берегово	3818
16 травня	Мукачево	3629
17 травня	Ужгород	3455
17 травня	Волове*	3502
17 травня	Мукачево	3306
18 травня	Берегово	3569
18 травня	Мукачево	3025
19 травня	Мукачево	3222
20 травня	Севлюш	3458
20 травня	Мукачево	3026
21 травня	Мукачево	2861
22 травня	Ужгород	3335
23 травня	Мукачево	3269
24 травня	Берегово	2602
24 травня	Хуст	3328
24 травня	Мукачево	3080
25 травня	Ужгород	3334
25 травня	Солотвино	3317
26 травня	Хуст	3249
27 травня	Севлюш	3415
27 травня	<i>Немає запису (Ю. С.)</i>	3988
28 травня	Тячево	2209
29 травня	Берегово	860
31 травня	Ужгород	3036
2 червня	Хуст	2396
3 червня	Севлюш	2967
6 червня	Хуст	1852
ВСЬОГО:		86277

* ймовірно йдеться про ст. Воловець.

Джерело: Елинек Й. А. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948) / А. Й. Елинек – Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2010. – С. 384–385.

№ 15

**Заява угорського статс-секретаря Ендре Лайоша стосовно
виконання єврейського закону на території Угорщини.
4 червня 1944 р.**

Ст. секретар Эндре Лайош о євреях

МТИ. Угорській ст. секретарь Эндре Лайош дал корреспонденту газеты «Фелькише Беобахтеръ» в Будапеште следующее заявление относительно проведения еврейского закона в Угорщине.

«Проживающие в Угорщине евреи стали на сторону неприятеля в борьбе на жизнь и смерть, которую ведет мадьярство с большевизмом. Строгия распоряжения угорского правительства, направленные к изоляции еврейства от коренного населения, были выданы в целях самообороны.

Опыт показал, что эти распоряжения были крайне необходимы, особенно в восточных областях государства, которые в данный момент относятся к так наз. оперативной территории. Сочувствие, которое евреи проявляли к неприятельскому большевизму, не имело какого-нибудь платонического характера, но проявлялось в разных саботажных действиях, в поддержке партизан и в других изменнических актах против государства. Вторая вина еврейства в том, что евреи почти в каждом доме старались уничтожить продукты питания. Это делалось таким образом, что евреи покупали у производителей продукты по более высокой цене, нежели максимальная, а что не могли сами употребить, то давали испортиться, взвинчивая цены.

То же самое нагромождение у себя текстильные товары, драгоценности и пр. блага, которые получали из мадьярской народной стихии. Противоеврейские распоряжения не причинят никаких затруднений в экономической и культурной жизни Угорщины, потому что каждое важное задание, которое исполняли до того евреи, сегодня сумеют выполнить и мадьяры.»

Карпаторусский голосъ. – 4 июня 1944 г.

Тернистый шлях до України: 36. архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» / Упоряд., передм. та покажчик О.Д. Довганич і О.М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Вид-во “Закарпаття”», 2007. – С. 409–410.

№ 16

Попередні статистичні дані радянської «Надзвичайної комісії»
про переслідування угорсько-німецькою владою населення
Закарпаття в роки війни. 27 серпня 1945 р.

3.

Статистичні дані з приписками
всього: загальної форми та населення Закарпаття.

№	Назва населеного пункту	Число осіб	Число осіб	Число осіб	Число осіб	Число осіб
1	Закарпаття	6	3000	2000	1000	6000
2	• Ужгород		4			7
3	• Берегове		2	118		120
4	• Виноградів	7	14			21
5	• Ужгород	14	15	10		43
1	Закарпаття	7	23	42		70
2	• Миколаїв	14	30	240	1092	1396
3	• Закарпаття	23	234	90	934	1407
4	• Миколаїв	11	171	140	3151	3463
5	• Миколаїв	11	94	84	1819	2008
6	• Миколаїв		7	135	1100	1242
7	• Миколаїв	2	13			33
8	• Миколаїв	2	17	18	113	150
9	• Миколаїв	6	122	30	2247	2399
10	• Миколаїв	8	70	39	1130	1247
1	• Миколаїв	10	333	371	1722	2436
2	• Миколаїв	23	361	4140	3144	7938
Всього населення				120000		120000
Результат		146	4 524	157 500	17 473	2 128 451 81

Миколаїв, 27 серпня 1945 р.

ДАЗО, ф. Р-14, оп. 5, стр. 10, арк. 3.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Історіографія проблеми.....	10
Джерельна база дослідження.....	16
РОЗДІЛ І.	
ПІД ВЛАДОЮ УГОРЩИНИ В ЧАСИ РЕЖИМУ М. ГОРТИ	
(1938–1944 рр.)	
Антисврейські закони та урядові постанови.....	22
Життя сврейських громад в умовах обмежень. Шляхи протидії.....	32
Депортація 1941 р.....	43
Мобілізація до угорської армії.....	53
РОЗДІЛ ІІ.	
НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ УГОРЩИНИ. ГОЛОКОСТ 1944 р.	
Створення гетто.....	62
Внутрішня організація гетто та життя в ньому.....	72
Депортація до таборів смерті.....	78
Відносини євреїв та неєвреїв регіону в роки угорської окупації.....	87
Становище закарпатських ромів.....	98
ВИСНОВКИ	107
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	112
ДОДАТКИ	124

Наукове видання

ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ СЛАВІК
ШЛЯХ ДО АУШВІЦУ:
ГОЛОКОСТ НА ЗАКАРПАТТІ

Головний редактор: Д. Шаталов
Коректор: З. Бондар
Комп'ютерна верстка: Ю. Матвеев

Підписано до друку 16.11.2017. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 9,07
Наклад 400 прим. Зам. №20

Благодійна Організація «Благодійний фонд
Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» («Відродження»)
Запис в єдиному державному реєстрі
№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня ПП «Ліра ЛТД»
49010, м. Дніпропетровськ, вул. Погребняка, 25/27
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК №188 від 19.09.2000

ISBN 978-966-383-983-7

